

MIKEL M. KORS

Het propositum bij de moderne devoten

De verschriftelijking van een kernbegrip uit de vadertijd

Precor autem Iesum istius, uti spero, propositi parentem, ut salubribus tuis coeptis benignus aspirare dignetur, immo ut suum in te mutando munus augeat perficiatque, quo cito grandescas in eo et occuras in virum perfectum.

Desiderii Erasmi Roterodami *Enchiridion militis christiani*¹

INLEIDING

In de vroege Moderne Devotie ontstond op beperkte schaal de gewoonte om een persoonlijk voornemen tot een verdiept geestelijk leven op schrift te stellen. De oudst bekende tekst vormen de *Conclusa et proposita non vota* van Geert Grote (1340-1381), die we als een *propositum* kunnen benoemen. Zij zijn de neerslag van Grotés bekering en zetten de lijnen uit voor het verdere (spirituele) leven. In zijn geschreven levensplan beregelt hij voor zichzelf extensief zaken als gebedsleven, de verhouding tot de wetenschappen, het eten en drinken. Wellicht minder bekend is het feit dat ook andere moderne devoten soortgelijke teksten schreven. Rudolf Dier van Muiden (1384-1459) zegt in zijn *Scriptum* dat Florens Radewijns (1350-1400), Geert Grote, Johannes Kessel († 1398) en Lubbert ten Bussche († 1398) dergelijke levensplannen opstelden:

Florens Radewijns schreef ook enige punten, waarnaar hij zijn handelen wilde richten, en wie ze leest die zou enigermate het innerlijk van heer Florens kunnen leren kennen. Op vergelijkbare wijze schreef ook meester Geert Grote enige punten, zoals de *Conclusa*, waarnaar hij zijn handelen wilde richten. Johannes Kessel en heer Lubbertus [ten Bussche] voornoemd schreven ook opmerkelijke punten, waarnaar zij hun leven wilden inrichten, die voor ons zeer stichtend zouden zijn, als we ze met een aandachtig hart zouden lezen.²

* Dit artikel is een sterk omgewerkte en uitgebreide versie van mijn lezing ‘Das propositum und die Devotio Moderna: Über die Verschriftlichung eines patristischen Grundbegriffs’, gehouden in het kader van het Graduiertenkolleg ‘Schriftlichkeit und Gesellschaft im Mittelalter’, Westfälische Wilhelms-Universität Münster, 27 januari 1994. — Voor de nuttige gesprekken in de afgelopen jaren over het propositum en voor zijn commentaar op een vorige versie van dit artikel dank ik mijn collega Thom Mertens. Voor hun op- en aanmerkingen ben ik ook dank verschuldigd aan Guido de Baere, Paul van Geest en Hans Kienhorst.

¹ Ed. Holborn: Desiderius Erasmus Roterodamus, *Ausgewählte Werke*, München, 1933, inz. p. 135-136.

² Latijnse tekst: ‘Scripsit [sc. Dominus Florencius] etiam quedam puncta secundum que actus suos volebat moderare, que quis legens poterit aliquantulum cognoscere interiora ipsius domini

De teksten van Grote, Kessel en Ten Bussche zijn ons overgeleverd; in het geval van Kessel en Grote worden ze in de overlevering expliciet als propositum benoemd. De tekst van Radewijns is ons niet bekend, hoewel sommigen niet uitsluiten dat het *Propositum cuiusdam canonici* van zijn hand is.³ Rudolf Dier van Muiden noemt in zijn *Scriptum* ook het propositum van Johannes Spaen van Arnhem (†1419) waarvan ons geen afschrift bekend is. Het wordt als volgt besproken:

(...) hoezeer hij zichzelf wilde overwinnen en versterven, en hoe hij er bovendien naar streefde te verwijlen in zijn innerlijk, daarvan getuigen de briefjes die na zijn dood werden gevonden en waarin hij zijn vurig propositum had opgetekend.⁴

De hier beschreven materiële overlevering — losse stukjes perkament of overgeschoten papier die na de dood van de auteur worden gevonden — maakt het waarschijnlijk dat dergelijke teksten niet licht zullen zijn overgeleverd, maar wel op veel uitgebreidere schaal kunnen zijn voorgekomen dan thans lijkt.⁵ In dezen dringt zich een vergelijking met het rapiarium op.⁶ Dit type teksten, dat bij de moderne devoten zeer populair was, omvat in strikte zin een verzameling van religieuze citaten en aantekeningen die in dienst staat van het geestelijk leven van de samensteller. Bovendien konden er ook de resultaten van gewetensonderzoek en meditatie in worden genoteerd. In hun oorspronkelijke vorm werden rapiaria geschreven op losse katerntjes, losse blaadjes

Florencii. Consimiliter magister Gherardus Grote conscripsit aliqua puncta, veluti Conclusiones iuxta quas intendebat dirigere mores suos. Iohannes Kassel [sic] et dominus Lubbertus predicti etiam conscripserunt notabilia puncta, secundum que intendebant ordinare vitam suam, que nobis valde forent edificatoria, si ea legeremus intento corde' (*Scriptum Rudolphi Dier de Muden* (...), in: Gerhardi Dumbar, *Analecta seu vetera aliquot scripta*. Daventriae, 1719, p. 51)

³ Zie bij voorbeeld: 'Florent Radewijns', in: *Dictionnaire de Spiritualité*, t. 5, col. 427-434, inz. 431.

⁴ Latijnse tekst: '(...) qui [sc. Iohannes Spaen de Arnhem] quantum fuerit diligens seipsum vincendi et mortificandi, ac etiam quam diligens fuerit ambulare in interiori homine, testantur eius scedule, que post mortem eius fuerant inuente, in quibus suum feruens propositum signauerit' (Dumbar, *Analecta*... p. 81). Het ligt niet in mijn bedoeling de vele Latijnse citaten in dit artikel te vertalen. Slechts incidenteel zal dit verderop nog het geval zijn.

⁵ Zo is bij voorbeeld bekend dat Geert Grote aantekeningen maakte waarin hij onder andere zijn zonden noteerde, in de woorden van Rudolf Dier van Muiden: 'Ipse magister Gherardus colligauerat quosdam scedulas in quibus annotauerat peccata sua (...)' (p. 9) — In de *Verba notabilia*, een collectie met uitspraken van bekende figuren uit de vroege Moderne Devotie, lezen we: 'Item scripsit in una cedula' (in: J.F. Vregt, 'Eenige ascetische tractaten, afkomstig van de Deventersche Broederschap van het Gemeene Leven, in verband gebracht met het Boek van Thomas a Kempis De Navolging van Christus', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbidom Utrecht* 10 (1882), p. 404). Dat wijst er toch wel op dat men dergelijke briefjes zeker niet altijd weggooide!

⁶ Zie over het rapiarium het art. 'Rapiarium' in: *Dictionnaire de Spiritualité*, t. 13, col. 114-119 (Nederlandse versie in: Th.F.C. Mertens, *Hendrik Mande (?-1431): teksthistorische en literairhistorische studies (avec des résumés en français)*. Nijmegen, 1986, p. 397-406 (diss. KUN).

papier of perkament, en zelfs op wastafeltjes en leisteentjes. Door deze overleveringsvorm bleef een rapiarium alleen bewaard indien het op samen te binden materiaal werd geschreven, er een kopie van werd vervaardigd of als het door de samensteller verder werd bewerkt, zoals bij voorbeeld het traktaat *Omnes inquit artes* van Florens Radewijns, dat op een rapiarium teruggaat. In materieel opzicht lijkt de vergelijking tussen propositum en rapiarium op te gaan, terwijl het persoonsgebonden karakter eveneens een element van overeenkomst vormt.

Tot nu toe is aan het propositum bij de moderne devoten nauwelijks aandacht gegeven; het verschijnsel is gesignaleerd maar niet geanalyseerd. Het is echter wel duidelijk dat voor de opstellers het belang van dit soort teksten heel groot moet zijn geweest en derhalve zijn de proposita van betekenis voor de kennis van de (vroege) moderne devotie. De bedoeling van dit artikel is de betekenis en ontwikkeling van het propositum in kaart te brengen. Voor een juist begrip is het noodzakelijk er nu reeds op te wijzen dat met de formulering 'het propositum bij de moderne devoten' een geschreven tekst wordt bedoeld. Het woord *propositum*, dat niet noodzakelijk — en zelfs: meestal niet — naar een geschreven tekst verwijst bestond echter al bij de klassieke Latijnse schrijvers. Daarom zal in deze bijdrage ruime aandacht gegeven worden aan de betekenisontwikkeling van het begrip 'propositum'. Immers reeds de titel van Grottes tekst, *Conclusa et proposita non vota*, laat zien dat er kennelijk een verwarring tussen propositum en eeuwige geloften (*vota*) mogelijk was. Het artikel omvat drie gedeelten.

Allereerst wordt nagegaan welke proposita uit het milieu van de moderne devotie zijn overgeleverd. Uitsluitend teksten die in de titel, de lopende tekst of een contemporaine bron (zoals bij voorbeeld het *Scriptum* van Dier van Muiden) als propositum worden omschreven komen hiervoor in aanmerking. Van de proposita worden zowel de inhoudelijke als formele elementen geanalyseerd. Vervolgens wordt bezien of er in deze teksten gemeenschappelijke elementen zijn te vinden die kunnen leiden tot een omschrijving van het 'propositum'. Nadat een lijst is samengesteld van de belangrijkste genrekenmerken wordt kort nagegaan of ook andere teksten hieraan voldoen en tot hetzelfde genre gerekend kunnen worden.

Vervolgens wordt de betekenis van het begrip *propositum* onderzocht in de traditie voorafgaand aan de moderne devotie. Dit overzicht loopt van de klassieken tot de dertiende eeuw. De meeste aandacht gaat uit naar de verschuivingen die zich in de betekenis hebben voorgedaan. Tevens komen de kerkrechtelijke implicaties van het propositum, vooral in de twaalfde en dertiende eeuw, aan de orde.

Ten slotte wordt nagegaan op welke wijze de moderne devoten van de traditie gebruik hebben gemaakt en hoe zij zelf de betekenis van een propositum zagen. Daarna wordt gepoogd het genre te plaatsen binnen de schriftcultuur van de Moderne Devotie en wordt onderzocht hoe het zich in de loop van de tijd ontwikkeld heeft.

1. DE TEKSTEN: PROPOSITA UIT HET MILIEU VAN DE MODERNE DEVOTIE

Proposita en de ontstaansgeschiedenis van de Moderne Devotie

In totaal zijn ons zeven teksten overgeleverd die in de tekst zelf of in de contemporaine, vijftiende-eeuwse literatuur als zodanig benoemd worden. De titel van het werkje hoeft dus niet noodzakelijkerwijs *propositum* te luiden. Het betreft de volgende teksten:

1. Geert Grote, *Conclusa et proposita non vota*
2. Lubbert ten Bussche, *Collecta quedam ex devotis exercitiis*
3. Johannes Kessel, *Devotum exercitium*
4. Anonymus, *Propositum cuiusdam canonici*
5. Dirk van Grave, *Propositum*
6. *Propositum et exercicia huius domus* [onuitgegeven]
7. Anonymus, *Propositum bonum et pulchrum* [uitgegeven in bijlage]

In het ontstaan van de Moderne Devotie is een aantal fasen te onderscheiden die voor een beter begrip van deze proposita belangrijk zijn. Als eerste fase en als kern van de Moderne Devotie kunnen we de beslissing van Geert Grote zien om in 1374 zijn huis ter beschikking te stellen aan vrome en arme vrouwen. Dit initiatief groeide uit tot een leefgemeenschap van vrouwen die een leven van religieuze verdieping zochten, zonder zich echter te binden aan een kloosterregel of gelofte. In 1381 ging Florens Radewijns met gelijkgezinde mannen, zowel priesters als leken, samen in een huis wonen. Reeds voordien was Radewijns' vicarishuis een ontmoetingsplaats voor zijn eigen leerlingen en die van Geert Grote. De huizen van Grote en Radewijns vormen de onmiddellijke oorsprong van een nieuwe groepering.

In een tweede fase, die moeilijk precies te dateren is, maar toch wel in de jaren tachtig van de veertiende eeuw mag worden geplaatst, ontstond uit de eerste initiatieven van Grote en Radewijns de groepering van de broeders en zusters van het gemene leven.

In een derde fase stichtte Florens Radewijns, wellicht mede op instigatie van Geert Grote die in 1384 was overleden, rond 1387 het klooster van de reguliere kanunniken van Sint-Augustinus te Windesheim. Deze stichting kreeg veel invloed toen in 1395 het Kapittel van Windesheim werd opgericht en in 1400 het eerste vrouwenklooster (dat te Diepenveen) werd gesticht.

De proposita 1-5 laten zich in een van de drie fasen onderbrengen. De nummers 6 en 7, het *Propositum bonum et pulchrum* en het *Propositum et exercicia huius domus*, kunnen niet in dit tijdschema worden geplaatst. Ze worden dan ook apart behandeld; zoals zal blijken, wijken ze inhoudelijk in menig opzicht af van de proposita die wel duidelijk in de tijd te plaatsen zijn.

*Het propositum in de eerste fase van de Moderne Devotie:
Geert Grote en Lubbert ten Bussche*

Voor zover wij nu kunnen overzien is Geert Grote (1340-1384) de eerste devoot geweest die een propositum op papier heeft gezet. Aanleiding was een radicale geestelijke ommekeer in het jaar 1374, die hij in zijn *Conclusa et proposita non vota* heeft verwoord.⁷ Het stuk is in de ik-vorm. Een groot deel van de tekst wordt in beslag genomen door enkele onderwerpen: [1] het eten;⁸ [2] een lectuurprogram;⁹ [3] de breuk met het vorige leven;¹⁰ [4] het bijwonen van de mis.¹¹ In het derde punt geeft Geert Grote onder andere aan dat hij geen prebenden, wereldlijke of wetenschappelijke eer zal nastreven, de medicijnen en zijn kennis van de rechtswetenschappen alleen in uiterste nood zal aanwenden, en dat hij zich verder zal onthouden van astrologie en zwarte magie. In zijn opvattingen over de mis blijkt duidelijk de (eucharistische) vroomheid van Geert; circa een vijfde van zijn tekst is eraan gewijd. Voor wat betreft zijn uitgebreide voorschriften ten aanzien van het eten, is het aardig te zien dat Geert toch een zeker voorbehoud maakt door te schrijven: 'Videntur bonae sed non promissae'.¹² Een ander belangrijk element is Geerts lectuurprogramma, dat later nog ter sprake zal komen.

Lubbert ten Bussche (†1398) schreef zijn propositum als een van de eerste inwoners van het huis waarin Florens Radewijns met enkele broeders samenwoonde.¹³ De reden waarom we het werkje van Lubbert ten Bussche als een propositum beschouwen ligt in het feit dat: [1] het in Thomas a Kempis' *Dialogi noviciorum* zo genoemd wordt; [2] Rudolf Dier van Muiden het werkje noemt tezamen met levensplannen van andere auteurs, die als proposita te beschouwen zijn. De tekst is in de jij-vorm gesteld en bevat vele adhortatieven, zoals 'assume tibi',¹⁴ 'cave etiam'.¹⁵ De tekst bevat tal van elementen, waarvan de belangrijkste zijn: [1] uitgebreide voorschriften ten aanzien van

⁷ Editie in: Thomae Hemerken a Kempis *Opera omnia*. Ed. M.I. Pohl, dl. VII, Freiburg i. Breisgau, 1922, p. 87-107.

⁸ Ed. Pohl, p. 102-107.

⁹ *Op. cit.*, p. 91-92, 97-98.

¹⁰ *Op. cit.*, p. 88-97.

¹¹ *Op. cit.*, p. 98-102.

¹² *Op. cit.*, p. 102 r. 24.

¹³ Dat Lubbert tot de eerste bewoners behoorde, valt af te leiden uit de formulering in de levensbeschrijving door Thomas a Kempis: 'Inter illa primitiva luminaria refulsit (...) Lubertus filius Bernerti Joannis de Swollis oriundus.' — De versie die Thomas a Kempis in zijn *Dialogi noviciorum* heeft opgenomen is verkort, zoals de titel *Collecta quaedam ex devotis exercitiis Domini Lubberti* al duidelijk maakt (cf. ed. Pohl, deel VII, p. 260-267). Een langere versie van de tekst is afgedrukt in J.F. Vrege, 'Eenige ascetische tractaten, afkomstig van de Deventersche Broederschap van het Gemeene Leven, in verband gebracht met het Boek van Thomas a Kempis De Navolging van Christus', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbidom Utrecht* 10 (1882), p. 321-498, inz. p. 473-494; deze is ongeveer vier maal langer dan de tekst in Kempis. Alle verwijzingen in dit artikel zijn naar deze uitgave.

¹⁴ Ed. Vrege, p. 473.

¹⁵ *Op. cit.*, p. 478.

het eten;¹⁶ [2] het bestrijden van de eigen *impetuositas*;¹⁷ [3] het beoefenen van de ware *humilitas*;¹⁸ [4] de gehoorzaamheid aan de medebroeders en het vertrouwen in hun oordeel;¹⁹ [5] de gevaren van lange gesprekken, en enkele regels die het spreken moeten reguleren, zoals het vermijden van laster en het bescheiden zijn in de vermaning.²⁰

Beide teksten vertonen uiteraard nogal veel verschil; Lubbert ten Bussche behoort tot degenen die later de broeders van het gemene leven zouden gaan heten, Geert Grote leefde nooit binnen een dergelijk verband. Lubbert bevindt zich in een milieu dat reeds enige structuur bood, terwijl Geert een consti-tuerend stuk schreef. Daarom treffen we bij Lubbert niet de vele wereldse elementen aan die Geerts tekst zo'n persoonlijk cachet geven. Veeleer gaat zijn aandacht uit naar de opbouw van het innerlijk leven en de omgang met zijn huisgenoten. Overeenkomsten zijn er ook, zoals de aandacht voor de mis en de preoccupatie ten aanzien van voorschriften voor het eten. Beiden geven bovendien aandacht aan de noodzaak om, in alle bescheidenheid, anderen het goede voorbeeld te geven in woord en gedrag. Voorts komt er een aantal woorden / begrippen in beide teksten voor, die als betekenisdragers van groot belang zijn: het woord *propositum* (bij Geert eenmaal, bij Lubbert driemaal) werkwoorden als *niti* en *debere* en in hoge frequentie de bijwoorden *numquam* en *semper*. In het laatste geval wordt altijd uitgedrukt dat men een bepaalde deugd altijd wil beoefenen en een bepaalde ondeugd altijd vermijden. Voorts is bij Geert Grote het veelvuldig gebruik van *item* (63 maal) opvallend. Wellicht zien we bij hem de invloed van de juridische praktijk, om de verschillende artikelen door middel van dit woord te scheiden.

*Het propositum in de tweede fase:
Johannes Kessel en het anonieme Propositum cuiusdam canonici*

De *proposita* van Johannes Kessel (†1398) en de anonieme kanunnik zijn ontstaan in het milieu van de broeders van het gemene leven.²¹ Het anonieme *propositum* is geografisch niet te plaatsen. Wel vallen parallellen met dat van Geert Grote op, waarover later meer. Waarschijnlijk is het ook tamelijk oud: het eerste

¹⁶ *Op. cit.*, p. 485-487.

¹⁷ *Op. cit.*, p. 475-479.

¹⁸ *Op. cit.*, p. 487-490, 492, 493.

¹⁹ *Op. cit.*, p. 479-481.

²⁰ *Op. cit.*, p. 475/476, 482-483.

²¹ Edities: tekst Kessel in: Thomae Hemerken a Kempis, *Opera omnia*. Ed. Pohl, dl. VII, Freiburg i. Breisgau, 1922, p. 306-317; tekst van de anonieme canonicus: *Collationes Brugenses* 14 (1909), p. 5-21. — De redenen waarom ik Kessel tot de tweede fase reken: [1] in zijn biografie over Kessel schrijft Thomas a Kempis dat hij naar Deventer kwam *audita fama devotorum clericorum in Daventria*, wat veronderstelt dat de gemeenschap van Florens Radewijns zich geconsolideerd heeft en een ruimere bekendheid had gekregen; [2] Kessel geeft in het werk zelf de voorkeur geeft aan het eigen huis *super omnes alias domos* (ed. Pohl, VII, p. 316,10-11), en dat terwijl er eerst in de jaren negentig sprake was van meerdere huizen van de broeders.

afschrift dateert nog uit het eerste kwart van de vijftiende eeuw.²² Het anonieme werkje is, op een korte passus in de derde persoon enkelvoud na, in de eerste persoon enkelvoud, het andere overwegend in de tweede persoon enkelvoud met vele adhortatieven, maar enkele malen komt de eerste persoon enkelvoud voor.

In beide proposita is een duidelijk dagindeling aan te treffen,²³ met soms letterlijke overeenkomsten, zoals het opstaan om drie uur, het gaan slapen rond het achtste of negende uur, en het noteren van gebreken en zonden voor het naar bed gaan. Waarschijnlijk gaat het om een toen courante praktijk in de fraterhuizen, want in de *consuetudines*, leefregels, van het Zwolse fraterhuis, treffen we identieke tijden aan.²⁴

Ook het overdenken van de gebreken voor het slapengaan wordt aanbevolen in de *consuetudines* uit het Zwolse fraterhuis, terwijl de tijden voor opstaan en slapengaan gelijk zijn.²⁵ Op het meer algemene verband tussen propositum en consuetudines kom ik nog terug. Voorlopig volstaat de constatering dat de beide proposita met hun ver doorgevoerde dagindeling duidelijk afwijken van hetgeen Ten Bussche en Grote schreven.

Het uitvoeren van het volledig koorbed en het bijwonen van de mis geven extra structuur aan het leven van de anonieme kanunnik, die nochtans probeert persoonlijke elementen in te brengen.²⁶ Er is hier veeleer sprake van een wens tot interiorisering van gebruiken, zoals blijkt wanneer hij schrijft: ‘et nemini

²² Köln, Hist. Archiv, G.B. 8° 122, f. 54r-58v. Het is afkomstig van de kruissheren te Keulen. Dit is een ander handschrift dan gebruikt werd voor de uitgave in *Collationes Brugenses*. Dit handschrift bevond zich in de seminariebibliotheek van Brugge, maar is onvindbaar [mededeling Dr. Th. Mertens]. De verschillen tussen beide teksten zijn miniem. Niettemin biedt het Keulse handschrift enkele korte zinnen die in de uitgave (of in het basishandschrift van de uitgave) ontbreken: p. 13, r. 5 na *tranquillitatem: Item vitabo vina nisi causa necessitatis uel medicine*; p. 18, r. 10 na *scilicet: omnem scandalosam consuetudinem*; p. 19, r. 24 na *beneficiis: Item cogitando passionem Christi*. Verder lijken mij de volgende varianten op woordniveau een betere lezing te bieden: lees voor *Et morales libros* (p. 9, r. 7) *Morales vero libros*; lees voor *novissimo* (p. 11, r. 14) *die novissimo*.

²³ Kessel: Thomas a Kempis, ed. Pohl, dl. VII, p. 309-312 / kanunnik: p. 10-19.

²⁴ ‘Mane infra tertiam et quartam media hora in signo horologii simul solemus surgere’ (Jacobus Traiecti alias de Voecht, *Narratio de inchoatione domus clericorum in Zwollis. Met akten en bescheiden betreffende dit Fraterhuis* uitgegeven door M. Schoengen. Amsterdam, 1908, p. 242 (=Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap, derde serie, 13)); en in de editie van Hyma: ‘De mane infra tertiam et quartam media hora, quando non cantemus, ad signum excitationis surgimus omnes simul per singulos dies ad matutinas.’ (uitgegeven in: Albert Hyma, *The Christian Renaissance. A History of the ‘Devotio Moderna’*. Grand Rapids - Den Haag, 1924, Appendix C: p. 440-474, inz. p. 443. In tegenstelling tot wat Hyma dacht gaat het niet om constituties uit Deventer, maar betreft het mogelijk regels uit een fraterhuis te Gouda; cf. C.A.M. Lem, ‘De consuetudines van het collatiehuis in Gouda’, in: *Ons Geestelijk Erf* 65 (1991), p. 125-143.)

²⁵ ‘Et tunc [scil. post cenam] precipue convenit, quod beatus Bernhardus ait: “Fidelis servus Jesu Christi post completorium singulis diebus capitulum sibi teneat et convocatis cogitationibus suis, ponat cum eis rationem”, et cetera’ (ed. Schoengen, *op. cit.*, p. 246). De tekst in de uitgave-Hyma voegt hieraan toe: ‘Et sic media hora infra octavam et nonam habito prius devoto exercicio et examine sui, ut dictum est, solemus simul ire dormitum’ (Hyma, *op. cit.*, p. 447; cf. Schoengen, *op. cit.*, p. 246).

²⁶ Hoewel het niet volstrekt duidelijk is of de kanunnik in een huis van de broeders van het gemene leven woont, lijkt het gebruik van de volgende woorden in de richting van een fraterhuis te wijzen: *in domo mea* (p. 11, r. 23) *domum* (p. 15 r. 27), *domos aliorum* (p. 20 r 1) *familia (mea)* (p. 11, r 25, p 13, r. 21, p. 14 r. 4, p. 21 r 9) *camera* (p. 15 r. 28, p. 19 r. 19).

loquens in ecclesia, quia prohibitum est.²⁷ Kessel tracht ook zijn taak, die van kok, te interioriseren. Interessant is te zien hoe hij het geestelijk leven met deze taakuitoefening wil combineren,²⁸ zoals bij voorbeeld de volgende passus waarin hij aangeeft dat hij 's morgens na het kerkbezoek eerst in zijn keuken zal bidden en zich voornemen wat hij die dag zal doen:

Cum de ecclesia reversus fueris in coquinam, ora primum modicum, et propone in corde tuo qualiter te velis habere per diem²⁹

Uiteraard geeft onze kok veel aandacht aan het eten, maar daarnaast noteert hij enige voornemens voor het eigen eetgedrag.³⁰ De anonieme kanunnik besteedt er eveneens een flinke passus aan.³¹ Een ander punt van overeenkomst vormen de aanwijzingen voor het gedrag buitenshuis: eigenlijk spreekt er een zodanige afkeer van het stadse leven uit, dat men soms geneigd is weer te denken aan het ongunstig beeld van de Moderne Devotie als een kleinzielige, in zichzelf gekeerde beweging, dat Johan Huizinga in zijn *Herfstij der middeleeuwen* schetst.³² De omgang met wereldlijken wordt zoveel mogelijk vermeden,³³ men is het liefst weer gauw thuis.³⁴ De kanunnik prent zich zelfs in dat ook wereldse mensen door God bemind worden: '(...) quando video homines seculares, cogitabo quod Deus amat illos.'³⁵ We lijken hier verder verwijderd van de openheid naar de wereld die we bij Geert en Lubbert aantreffen.

Bij beide auteurs treffen we weer dezelfde kernwoorden als aan bij Geert Grote en Lubbert ten Bussche: de werkwoorden *debere*, *niti* en *proponere*, het substantivum *propositum*, en de bijwoorden *numquam* en *semper*. Het anonieme *propositum* heeft bovendien een opvallend hoge frequentie van het woordje *item* (50 maal).

*Het propositum in de derde fase:
Dirk van Grave*

Dit *propositum*, dat circa 1445 door Dirk van Grave (†1486), de latere prior van Windesheim werd geschreven, wijkt sterk af van de hiervoor behandelde

²⁷ Ed. *propositum* kanunnik, p. 14.

²⁸ B.v. Thomas a Kempis, ed. Pohl, dl. VII, p. 310, r. 11-16; p. 310, r. 29-30; p. 311, r. 9-19; p. 312, r. 1-5; p. 314, r. 21-315, r. 4; p. 316, r. 11-13.

²⁹ *Op. cit.*, p. 310, r. 29-311, r. 1.

³⁰ *Op. cit.*, p. 311, r. 25-312, r. 5; 315, r. 17-22.

³¹ Ed. *propositum* kanunnik, p. 12-13.

³² Een van de beruchte passages in dezen is: 'Als in elken piëtistischen kring gaf hier de godsdienst niet enkel den levensvorm maar ook den gezelligheidsvorm: het knusse geestelijk verkeer in stille intimiteit van eenvoudige mannetjes en vrouwtjes, wier groote hemel zich welfde boven een miniskool wereldje, waar al het sterke ruischen van den tijd aan voorbij streek.' (J. Huizinga, *Herfstij der Middeleeuwen. Studies over levens- en gedachtenvormen der veertiende en vijftiende eeuw in Frankrijk en Nederland*. Haarlem, 1941⁵, p. 274).

³³ Ed. *propositum* kanunnik, p. 14.

³⁴ Thomas a Kempis, ed. Pohl, VII, p. 315, r.5-9.

³⁵ Ed. *propositum* kanunnik, p. 19.

teksten.³⁶ Zo is er geen aandacht voor een dagindeling, over het eten wordt met geen woord gerept en uiteraard treffen we geen voorschriften aan voor het gedrag buitenshuis. In al deze zaken voorzagen immers reeds kloosterregel en statuten. Het belang hiervan geeft Dirk van Grave zelf reeds aan: '(...) regulam et statuta conabor in sua integritate seruare.'³⁷ De ruimte voor een propositum is er kennelijk wel, maar die komt in rangorde na regel en statuten. Zo neemt Dirk zich voor met speciale vroomheid de feestdagen te beleven, de simonie te vermijden, alle mensen alle heil te wensen en het kwaadspreken na te laten. Dit extra element van het persoonlijk engagement vertegenwoordigde kennelijk nog een meerwaarde ten opzichte van het afleggen van de geloften en het toetreden tot de orde. Toeval of niet, bij Dirk treffen we de kernwoorden niet meer aan die we bij de vorige teksten vonden. Enige overeenkomst is de relatief hoge frequentie van het woord *item*.³⁸

Twee proposita uit het milieu van de Moderne Devotie

Tot slot resten ons nog twee proposita die sterk van elkaar verschillen. Het gaat om de volgende teksten: het *Propositum et exercicia huius domus* (Basel, U.B., A XI 19, f. 72r/v) en het *Propositum bonum et pulchrum* (Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1210 Helmst, f. 21v-24r).

Het propositum in het Bazelse handschrift staat temidden van teksten die veelal betrekking hebben op de regelgeving van de kruisheren. Als plaats van ontstaan is een kruisherenklooster dan ook alleszins waarschijnlijk.³⁹ De tekst van het propositum biedt een tamelijk nauwkeurige regeling van de dagindeling in een fraterhuis; wat de relatie is met de overige inhoud die vooral op kruisheren is gericht, is niet duidelijk.⁴⁰ Het is voorshands niet duidelijk in welk fraterhuis de tekst zou kunnen thuishoren. Het feit dat het handschrift niet valt te localiseren bemoeilijkt de zaak uiteraard aanzienlijk. De tekst is in de derde persoon enkelvoud gesteld, maar richt zich duidelijk tot alle broeders en heeft een sterk normatief karakter, zoals het begin van de tekst al direct toont, waar gesproken wordt over wat men in het eerste uur na het opstaan zoal moet doen:

³⁶ Editie in: J.G.R. Acquoy, *Het Klooster te Windesheim en zijn invloed*. Utrecht, 1875-1880, dl. 3, bijlage XII, p. 321-322

³⁷ *Op. cit.*, p. 321.

³⁸ Iets vergelijkbaars zien we bij het geestelijk testament van de Windesheimse prior Dirk van Grave; hierin begint elk nieuw voorschrift met *item*. Mertens ziet hier een doorwerking van de juridische praktijk. In beide gevallen zou Dirk van Grave een meer juridische opvatting van het genre hebben gehad. (cf. Th. Mertens, 'Geestelijke testamenten in de laatmiddeleeuwse Nederlanden. Een verkenning van het genre', in: *Wat duikers vent is dit! Opstellen voor W.M.H. Hummelen*. Onder redactie van G.R.W. Dibbets en P.W.M. Wackers. Wijhe, 1989, p. 75-89, inz. p. 84).

³⁹ Zie over dit handschrift en de herkomstproblematiek: M. Colson, 'Een kruisherhandschrift te Bazel', in: *Clairlieu* 30 (1972), p. 25-41.

⁴⁰ Op deze tekst hoop ik later nog eens terug te komen.

Propositum et exercicia huius domus. De mane hora 3^a surgere et tunc quilibet legat cum socio suo matutinas et primas ...⁴¹ Pro defunctis Jtem ante quartam horam nemo exire de camera ac loqui sine cogente necessitate

Verder wordt uitgebreid ingegaan op de omgang tussen de medebroeders, het werk, lectuur en gebed. In hoge frequentie komt het woordje *item* voor. Verder is er een veelvuldig gebruik van de imperatief vast te stellen. (Zoals in voorgaand citaat te zien is, gaat het om infinitieven met de betekenis van een imperatief).

In menig opzicht geheel vergeestelijkt is het Wolfenbüttelse propositum van een anonymus.⁴² Het gaat hier om een tekst van iemand die in een klooster leeft. Dit blijkt onder andere uit de passus 'professionis mee religionis (...) zelator esse'; *religio* is een term die aan een kloosterorde is voorbehouden. Dat we dit werkje bovendien binnen de ruimere context van de Moderne Devotie mogen plaatsen, blijkt uit het feit dat het handschrift een afschrift bevat van het *Breuilquium*, dat geschreven werd door de Windesheimer koorheer Gerlach Peters. Onderwerpen uit het dagelijks leven die we nog wel bij Dirk van Grave, toch ook een kloosterling, aantreffen, zoals simonie en kwaadspreken, ontbreken in dit propositum geheel. Het legt de nadruk op de innerlijke verbondenheid met de Vader, de Zoon en Maria; ruim de helft van de tekst bestaat uit gebeden tot God en Maria. Er zijn geen verwijzingen naar het leven in gemeenschap en de daarbij horende taken en specifieke problemen.⁴³ De weg van de wereld naar binnen, zoals die door Grote in zijn propositum werd verwoord, is hier in extreme mate gerealiseerd.

Kenmerkende elementen voor een propositum

In de besproken proposita is een aantal elementen te onderkennen dat in bijna alle teksten voorkomt. Zo valt direct op dat de ik- en jij-vorm overheerst. In het geval van de jij-vorm treffen we veel adhortatieven aan. Verder is de relatief hoge frequentie van het woord *item* opvallend. Veel proposita zijn als een catalogus van voornemens te zien en het woordje *item* dient ertoe om de verschillende onderdelen van elkaar te onderscheiden. In veel opzichten wijken de proposita uit kloosters sterk af van die men in fraterhuizen opstelde. Het lijkt zo te zijn dat de ruimte om een persoonlijk levensplan op te stellen hier toch beperkter was. Het anonieme *Propositum bonum et pulchrum* wijkt zelfs zo sterk af dat er nauwelijks een relatie met de overige teksten te leggen valt. Het is dan ook de tekst die het minst duidelijk in het milieu van de Moderne Devotie te plaatsen valt. Samenvattend kunnen we het voorkomen van de volgende elementen als typerend voor een propositum omschrijven:

⁴¹ Achter *primas* een vooralsnog onleesbare afkorting.

⁴² De tekst is in bijlage uitgegeven.

⁴³ Slechts eenmaal spreekt de auteur in algemene termen van: '(...) ad vtilitatem omnium amicorum meorum et omnium fratrum et sororum nostrorum (...)'. Verder komen zijn ordegenoten niet ter sprake.

- gebruik van ik- of jij-vorm (met uitzonderingen in derde persoon enkelvoud)
- in geval van jij-vorm: veelvuldig gebruik van de adhortatief
- herhaaldelijk gebruik *item*;
- voorkomen in de tekst van het begrip *propositum*;
- gebruik van woorden als *semper* en *numquam* (dit vooral in combinatie met zaken die men zich voorneemt altijd dan wel nooit te doen);
- gebruik van werkwoorden als: *debere*, *niti* en *proponere*;
- uitgebreide regels ten aanzien van eten;
- het regelen van lectuur, slaap en meditatie;
- andere verwijzingen naar de dagelijkse levenspraktijk, zoals het voorkomen van een dagindeling.

Uiteraard zijn al deze elementen slechts zelden tegelijk aan te treffen. Het voorkomen van een regelgeving ten aanzien van meditatie, lectuur, eten en andere zaken uit de dagelijkse leven, zoals een dagindeling, lijkt echter doorslaggevend om van een *propositum* te kunnen spreken. Voorts moet gekeken worden naar de persoonsvorm waarin de tekst is gesteld. Speciale aandacht verdient het voorkomen van bepaalde signaalwoorden, die echter zelden alle in één tekst zullen voorkomen. Uiteraard hebben we hier te maken met een genre dat moeilijk in te perken is. De twee anonieme *proposita* uit Bazel en Wolfenbüttel zouden we immers met bovenstaande lijst nooit als ‘*propositum*’ benoemen; in beide gevallen moeten we uitgaan van de middeleeuwse titel.

Het element dat het moeilijkst te systematiseren valt, is tegelijk een van de belangrijkste kenmerken van het *propositum*, te weten het sterk persoonlijk karakter. Dit persoonlijk element kunnen we in twee typen onderscheiden: een disponering vanuit het leven, of een finalisering, waarin de tijd vóór de *conversio* niet meer ter sprake komt. Zo besteedt Geert Grote een groot deel van zijn *propositum*⁴⁴ om uiteen te zetten dat hij in het vervolg zal afzien van astrologie, tovenarij en dergelijke, dat hij niet meer zal haken naar prebenden of enig wetenschappelijk aanzien, en dat hij zijn juridische en medische kennis niet dan in uiterste nood zal inzetten. Dit is een duidelijk voorbeeld van een disponering vanuit de biografie. Voor een deel kennen we bovenstaande elementen reeds uit het begin van zijn bekering, toen Grote verplicht werd zijn boeken over de zogeheten zwarte kunsten publiekelijk te laten verbranden. Dergelijke informatie kunnen we zowel ontleen aan middeleeuwse biografieën over hem als uit zijn overige werken, bij voorbeeld de *Epistolae*. Van een andere moderne devoot, Johannes Kessel, weten we dat hij kok was in het huis van de broeders van het gemene leven te Deventer. In zijn *propositum* komen passages voor die direct betrekking hebben op zijn leven als kok. In het *Propositum cuiusdam canonici* vinden we zeer veel aanwijzingen voor het koorgebed, kapittelvergaderingen en de mis; in ieder geval mag dat ten dele als een persoonlijk element worden gezien. In deze beide *proposita* komt het leven voorafgaande de *conversio* niet ter sprake; men richt zich uitsluitend op de finalisering van de gekozen levensstaat. Dit zijn natuurlijk ideale gevallen;

⁴⁴ Ed. in Thomas a Kempis, ed. Pohl, dl. VII, p. 87-97.

de persoonlijke strekking laat zich onderkennen, doordat wij over biografische informatie van of over de auteurs beschikken. Zodra die ontbreekt moet een en ander uit de tekst spreken en dat is natuurlijk lang niet altijd het geval. Toch is ook dit een simplificering van het materiaal. Zo kan het Bazelse propositum onmogelijk voor een persoonlijke tekst doorgaan, terwijl de tekst op grond van de titel en voornoemde kenmerken wel tot het genre gerekend moet worden.

*Toepassingsmogelijkheden van de genre-kenmerken op
teksten uit de Moderne Devotie*

Aan de hand van de hiervoor gevonden genre-kenmerken is het wellicht mogelijk andere teksten als een propositum te herkennen. Ik beperk mij tot drie teksten om de mogelijkheden en beperkingen te tonen:

1. In ieder geval een deel van Gerlach Peters' *Breuilloquium* zou als een propositum beschouwd moeten worden. In de tekst⁴⁵ vinden we een groot aantal praktische zaken besproken, zoals regels voor een dagindeling,⁴⁶ het eten,⁴⁷ lectuur en werk.⁴⁸ De omgang met de broeders en de oversten⁴⁹ en het verblijf in de cel⁵⁰ komen eveneens uitgebreid aan de orde. Verder komen woorden als *debere*, *niti*, *numquam* en *semper* in hoge frequentie voor. In mindere mate treffen we *propositum* en *proponere* aan. Zeer frequent is daarentegen weer het gebruik van de imperatief. Vrijwel de hele tekst staat in de derde persoon enkelvoud; dit wijkt enigszins af van hetgeen in *proposita* gebruikelijk was, hoewel het soms wel voorkomt.

Alle elementen die voor een propositum kenmerkend zijn treffen we in combinatie pas aan vanaf regel 169. De zin die hier begint luidt duidelijk een nieuw thema in:

Omnia exercicia interiora et exteriora ordinare secundum mores, exempla et doctrinam domini nostri Ihesu Cristi (...) ⁵¹

Alle innerlijke en uiterlijke oefeningen wil de auteur dus richten naar leven, voorbeeld en leer van Jezus. In dit gedeelte van zijn tekst vinden we relatief veel (impliciete) citaten uit werk van andere moderne devoten. Als we ons realiseren dat Gerlach Peters het *Breuilloquium* kort na zijn aankomst, maar nog voor zijn intrede, in het klooster te Windesheim schreef, dan wordt duidelijk dat hij in dit propositum zijn belangrijkste voornemens ten aanzien van het

⁴⁵ Uitgave in: Gerlacus Petri, *Opera omnia*. Cura et studio Mikel M. Kors, cum translatione epistolarum H. Rolfson. Turnhout, 1996, p. 235-297 (oneven pagina's). (=Corpus Christianorum / Continuatio Mediaevalis 155).

⁴⁶ *Op. cit.* p. 259, r. 181-196.

⁴⁷ *Idem*, r. 197-205.

⁴⁸ *Op. cit.*, p. 265, r. 235-262.

⁴⁹ *Op. cit.*, p. 269, r. 290-291, p. 285-287, r. 455-466.

⁵⁰ *Op. cit.*, p. 285-287, r. 467-479.

⁵¹ *Op. cit.*, p. 257, r. 169-170.

kloosterleven schreef, naar analogie van de gewoonte in het Deventer fraterhuis om een propositum te maken. Tenslotte had Gerlach zijn eerste religieuze vorming bij Florens Radewijns en diens confraters genoten, zodat het alleszins voor de hand ligt dat hij van dit gebruik op de hoogte was.

2. Een andere tekst die al eens eerder als een propositum benoemd is,⁵² bevindt zich in het handschrift Köln, Hist. Archiv, 8^o 145, f. 75r/v, afkomstig uit het kruisherenklooster te Keulen. Het is met enkele witregels tussenruimte geschreven na het slot en colofon van het oudst gedateerde afschrift van Gerard Zerbolt van Zutphens *De spiritualibus ascensionibus* (datering: 30 augustus 1400); de hand is steeds dezelfde. Door de samensteller van de handschriften-catalogus wordt het aan Zerbolt van Zutphen toegeschreven.⁵³ Het stuk stond eerst in de ik-vorm, maar later zijn die vormen allemaal veranderd in de tweede persoon enkelvoud, een paar zijn niettemin aan de aandacht van de bewerker ontsnapt. De tekst bevat onder andere een dagindeling met daaraan gekoppeld aanwijzingen voor lectuur, arbeid, meditatie etc. Een voorbeeld van de activiteiten die hij bij het opstaan moet ontplooiën:

Tertia hora de mane surge et de eisdem materijs lectis meditando et legendo prepara te matutinum sicut scripsi de meditationibus (f. 75r)

Hij besluit zijn tekst met enkele meer algemene voornemens, zoals: ‘Per totum diem expedit vitare discursus’ (f. 75v). Signaalwoorden komen we bijna niet tegen; *item* komt slechts eenmaal voor. Op grond van de praktische elementen en het onmiskenaar persoonlijke karakter (oorspronkelijke ik-vorm!) lijkt het wel aannemelijk dat deze tekst een propositum is.

3. Als een laatste voorbeeld zouden de *Consuetudines* uit het Haagse handschrift 70 H 79 kunnen worden genoemd (ed. W. Jappe Alberts). Als men ze vergelijkt met andere *Consuetudines*, dan valt vooral bij de eerste tekst het sterk persoonlijk element op; hij is voor het grootste deel in de eerste persoon enkelvoud (vgl. ook de inleiding van Alberts, p. ix). De tweede tekst in Alberts’ uitgave is in de tweede persoon enkelvoud gesteld en staat vol adhortatieven. Jammer genoeg ontbreekt nog steeds een, overigens dringend gewenste, overzichtsstudie van de overgeleverde *Consuetudines*,⁵⁴ maar het lijkt toch wel

⁵² Door de samensteller van de handschriften-catalogus wordt de tekst omschreven als *Proposita*; zie *Die theologischen Handschriften des Stadtarchivs Köln*. Teil 3. *Die Oktav-Handschriften der Gymnasialbibliothek*. Beschrieben von Joachim Vennebusch. Köln - Wien, 1983, p. 136. (=Mitteilungen aus dem Stadtarchiv von Köln. Sonderreihe: Die Handschriften des Archivs. Heft III: Die theologischen Handschriften 3).

⁵³ Op deze auteurskwestie hoop ik elders nog eens terug te komen. Het lijkt namelijk niet uit te sluiten dat de tekst eventueel aan Florens Radewijns zou kunnen worden toegeschreven. Wellicht is het mogelijk de identiteit vast te stellen daar de auteur van deze tekst herhaaldelijk verwijst naar eigen werk; zeven maal in een tekst van goed 300 woorden. Eenmaal spreekt hij van zijn *scriptum de labore manuum*, en dit is de titel van een hoofdstuk uit het traktaat *Multum valet* van Florens Radewijns. Echter alleen een vergelijking van deze tekst met het werk van Radewijns en Zerbolt van Zutphen kan hieromtrent duidelijkheid brengen.

⁵⁴ Een complete opsomming van de overgeleverde *consuetudines* is mij niet bekend. Men zie voor verdere informatie: *Monasticon Fratrum Vitae Communis*. I: *Belgien und Nordfrankreich*. II:

zeker dat in beide gevallen sprake is van een personalisering van primaire *Consuetudines*. Bovendien is in deze gevallen de grens tussen propositum en algemene leefregels moeilijk te trekken.

Samenvattend kunnen we zeggen dat de genrekenmerken hanteerbaar zijn en kunnen bijdragen tot beter begrip van sommige teksten of tenminste bepaalde aspecten van de overlevering kunnen verduidelijken. Nu we een overzicht hebben van de inhoud van de overgeleverde proposita, is het noodzakelijk om ze in historisch perspectief te plaatsen, ten einde vast te stellen in hoeverre de moderne devoten traditioneel en in welk opzicht vernieuwend zijn geweest bij het gebruik van een schriftelijk propositum.

2. DE TRADITIE VAN HET PROPOSITUM-BEGRIIP

De betekenis van het woord 'propositum' bij de klassieken en in de vadertijd

Het begrip propositum heeft een lange traditie en daarom kan in het kader van dit artikel slechts zeer globaal en sterk simplificerend aangegeven worden hoe de betekenisontwikkeling verlopen is.⁵⁵

Het woord 'propositum' is geen christelijke uitvinding en het komt reeds voor in de klassieke Latijnse literatuur bij schrijvers als Julius Caesar, Cicero, Horatius, Ovidius, Phaedrus, Paterculus, Seneca, Quintilianus, Petronius en Juvenalis.⁵⁶ Bij deze auteurs zijn de volgende vier betekenisgroepen aan te treffen:

1. bepaling, bedoeling, besluit, keuze
2. retorisch: thesis, thema, vraagstuk, strijdvraag
3. levensplan
4. gedragsvorm

Aan het propositum zit in alle vier de groepen bijna altijd een subjectief aspect vast. We treffen het begrip dan ook vaak aan in combinatie met volitieve werkwoorden.⁵⁷

In de *Vulgata* komt het zelfstandige naamwoord propositum achttien maal voor en is dan een equivalent voor Griekse en Hebreeuwse woorden. In het Oude Testament wordt het voornamelijk gebruikt om plannen en voornemens

Deutschland. Hrsg. von Wolfgang Leesch e.a. Brussel, 1977-1979. (=Archives et Bibliothèques de Belgique / Archief- en Bibliotheekwezen in België. Numéro spécial 18-19 / Extranummer 18-19); A.G. Weiler, *Volgens de norm van de vroege kerk. De geschiedenis van de broeders van het Gemene Leven in Nederland*. Nijmegen, 1997. (=Centrum voor Middeleeuwse Studies, Middeleeuwse studies 13). Zie ook 'Windesheim', in: *Dictionnaire de Spiritualité*, t. 16, col. 1457-1478, inz. 1476-1477.

⁵⁵ Enkele in dit verband belangrijke literatuurverwijzingen dank ik aan prof. dr. Paul Chandler (Melbourne, Australia), waarvoor ik hem graag mijn dank betuig.

⁵⁶ Het gedeelte over klassieke auteurs en de *Vulgata* is gebaseerd op J. Campos, 'El propositum monasticum en la tradición patristica' in: *Ciudad de Dios* 181 (1958), p. 535-547, inz. 535-538.

⁵⁷ Cf. Campos, o.c., p. 536.

van mensen aan te duiden, in het Nieuwe Testament die van God, met dan een betekenis als 'raadsbesluit'.⁵⁸

In de patristische literatuur komen in principe dezelfde betekenisgroepen terug als bij de klassieke auteurs, uiteraard met het verschil dat de betekenissen 1 en 3-4 betrokken worden op een godgericht en aan Hem gewijd leven. Dan ontstaat ook een nieuwe betekenis, namelijk een religieus leven in gemeenschap of als kluizenaar of kortweg een monastiek leven, zoals uit een canon van het vierde particuliere concilie van Toledo blijkt ten aanzien van clerici die monnik willen worden: 'Clerici qui monachorum propositum appetunt.' Bezien we echter de patristische traditie iets meer in detail:⁵⁹

Het aantal substantiva⁶⁰ en adiectiva waarmee het woord propositum voorkomt is zeer uitgebreid; dit duidt erop dat de betekenis van het begrip propositum in de patristische tijd een breed betekenis-spectrum had, dat door het gebruik van adiectiva en substantiva ingeperkt en bepaald moest worden. Grofweg kunnen drie hoofdbetekeningen worden onderscheiden, waarin de bonte stoet van proposita⁶¹ kunnen worden ondergebracht:

1. een voornemen tot een bepaalde levenswijze. Hiervan enkele voorbeelden: *a sanctitatis proposito* (Ambrosius Mediolanensis, *De bono mortis* cap. 6 par. 23 pag. 724 lin. 14 vv.); *propositum pietatis* (Id., *Expositio euangelii secundum Lucam*, lib. 8 lin. 598 vv.); *post sanctae uitae propositum, a proposito religionis auertat* (Chromatius Aquilileiensis, *Tractatus in Mathaeum*, tract. 14, lin. 167 vv.); *propositum altius* (Augustinus Hipponensis, *Sermones*, PL 39 col. 1564); *uirginalis uel uidualis proposito* (Id., *De bono uiduitatis* cap. 8 par. 11, pag. 316); *a proposito meliore lapsus* (id., o.c., cap. 11 par. 14 pag. 320); *in proposito christiano* (Id., *De dono perseuerantiae* col. 999, lin. 19 vv.); *propositum monachi* (Sulpicius Seuerus, *Vita Sancti Martini Turonensis*, cap. 10 par. 2); *sanctae militiae propositum* (Isidorus Hispaniensis, *De ecclesiasticis officiis*, lib. 2, cap. 16 lin. 134 vv.); *contra sacerdotale propositum* (Gregorius Magnus, *Registrum epistularum*, lib. 2 epist. 29); *ad propositum contemplatiuae uitae* (Id., o.c., cap. 119 lin. 2420 vv.); *conuersionis propositum* (Id., o.c., lib. 5 cap. 116 lin. 2837 vv.); *propositum*

⁵⁸ Cf. Campos, o.c., p. 538-539.

⁵⁹ Voor dit onderzoek werd gebruik gemaakt van de eerste release (1993) van de CD-ROM Christian Latin Texts. Dit leverde enkele duizenden vindplaatsen op, die alle geëvalueerd werden. Dit bestand werd later aangevuld vanuit het woordmateriaal van Bernardus van Clairvaux, dat op een nieuwe versie van voornoemde CD-ROM (1994) beschikbaar kwam. Op deze manier wordt uiteraard een verre van volledig beeld verkregen van het gebruik van het begrip propositum, voor de beperkte doelstellingen van dit artikel voldoet het echter. — De bibliografische gegevens in onderstaand overzicht ontleen ik eveneens aan voornoemde cd. Indien naar regelnummers wordt verwezen, staat er altijd: vv. (en volgende). De reden hiervoor is dat op de CD-ROM alleen het regelnummer van het beginwoord van de zin staat vermeld; het deelcitaat kan dus heel goed enkele (of vele) regels verder staan.

⁶⁰ In het geval van substantiva heel vaak als genitivus explicativus.

⁶¹ Het genoemde materiaal van de CD-ROM werd, als gezegd, geheel geëvalueerd. De belangrijkste betekenissen die aan het propositum werden toegekend, werden vervolgens geselecteerd. Dit was natuurlijk alleen mogelijk indien het woord *propositum* door substantiva, adiectiva of de context nader gedefinieerd was.

uirginitatis instituit (Maximus Taurinensis, *Collectio sermonum antiqua* [spur.] sermo 7, lin. 32 vv.); *bonae uitae propositum* (Fulgentius Ruspensis, *Ad Euthymium de remissione peccatorum libri ii*).

In meer algemene zin zijn ook de volgende omschrijvingen tot deze categorie te rekenen (zie ook de alinea direct na punt 3): *proposito sancto* (Augustinus Hipponensis, *De civitate Dei*, lib. 18 cap. 54 lin. 31 vv.); *in bono proposito* (Id., *De gratia et libero arbitrio*, col. 911 lin. 13 vv.); *religiosum propositum* (*Fragmenta ariana, Expositio euangelii secundum Lucam* fol. ms. 158r); *in unum laudabili proposito* (Cassiodorus, *Variarum libri duodecim*, lib. 9 epist. 23 lin. 10 vv.); *contra ecclesiasticum propositum* (Id., o.c., lib. 11 epist. 11 lin. 12 vv.).

2. een voornemen tot deugdbeoefening in het algemeen:

propositum uirtutis (Anonymus, *Theodori Mopsuesteni Expositio in psalmos [epitome translationis]*, ps. 36 lin. 80 vv.); *purioris uitae propositum* (Primasius, *Commentarius in apocalypsin*, lib. 5 cap. 22 lin. 121 vv.); *meli-orandae uitae propositum* (Gregorius Magnus, *In librum primum Regum expositionum libri vi*, lib. 3, cap. 99 lin. 1985 vv.); *bonae uoluntatis propositum* (Leo Magnus, *In librum primum Regum expositionum libri vi*, cap. 145, lin. 2908 vv.).

3. een voornemen om een specifieke deugd te beoefenen:

in castitatis permanere proposito (Maximus Taurinensis, *Collectio sermonum antiqua*, sermo 26, lin. 51 vv.); *continentiae forti proposito* (Id., o.c., sermo 42 lin. 45 vv.); *ut propositum uiuiolet ieiunantis* (Petrus Chrysologus, *sermo 13* lin. 65 vv.); *propositum continentiae* (Augustinus Hipponensis, *De sancta uirginitate* cap. 24, par. 24, pag. 259); *propositum castitatis* (Id., *De ciuitate Dei*, lib. 1 cap. 19 lin. 1 vv.); *humilitatis propositum* (Fulgentius Ruspensis, *Epistolae xviii*, epist. 2 cap. 31 lin. 445 vv.); *in proposito abstinentiae* (Leo Magnus, *Tractatus septem et nonaginta*, recensio alpha, tract. 42, lin. 127 vv.); *per penitentiae propositum* (Id., *In librum primum Regum expositionum libri vi*, cap. 105 lin. 2145 vv.).

In al deze gevallen heeft het propositum een religieuze betekenis die in de klassieke traditie in deze vorm ontbreekt. Het propositum kan een voornemen betekenen om tot een van de drie *status* van de vroege Kerk toe te treden: *monachi*, *clerici*, *virgines*. Het bijbehorend propositum heet dan respectievelijk *propositum monasticum*, *propositum clericale* en *propositum uirginitatis*. Alledrie de *status* kunnen echter worden aangeduid met *propositum religiosum* of *religionis*. Bij bekeerlingen werd gesproken van een *pium seu laudabile propositum* of *propositum conversationis*.⁶² Maar evengoed kan het om een voornemen gaan tot een ommekeer in de levenswandel, die niet per se tot een monachaal of clericaal leven hoeft te leiden, zoals bij voorbeeld *conversionis propositum*, of zoals in het volgende citaat van Cassiodorus: '(...) tunc se aparuisse dicit ecclesia in sancto fidelique proposito, quando Christum uerum

⁶² Dit deel van de alinea is gebaseerd op Carlo Cicconetti, *La regola del Carmelo. Origine - Natura - Significato*. Roma, 1973, p. 95. (=Textus et Studia Historica Carmelitana 12),

Deum esse cognouit.’⁶³ In dit laatste geval gaat het om het erkennen van een centrale geloofswaarheid. Niettemin is het propositum in bepaalde gevallen vrijwel gelijk te stellen aan een gelofte, al is niet altijd duidelijk of het om een *votum simplex* gaat. Ook vinden we in de eerste concilies reeds aanzetten om een canonieke status aan het propositum te geven; daarbij zij opgemerkt dat het meestal om mensen gaat die met hun propositum reeds een bepaalde religieuze status hebben bereikt.⁶⁴ Daarnaast zien we in het voorgaande overzicht — een aspect dat in de secundaire literatuur wat minder aandacht krijgt — dat het propositum gebruikt wordt als men zich tot een bepaalde deugd of tot deugdbeoefening in het algemeen wil verbinden.

Het propositum na de vadertijd

In de middeleeuwse periode na de vaders blijft het begrip propositum veel gebruikt, maar de betekenis- en vormenrijkdom zoals we die in de patristische geschriften tegenkomen verdwijnt. Het propositum slaat nu veelal op personen die reeds een duidelijk omschreven canonieke status hebben bereikt. Utdrukkingen als *propositum uiduitatis* en *abstinentiae* komen in het onderzochte materiaal niet voor; waarschijnlijk doordat voor deze uitingen van vroomheid binnen de westerse Kerk inmiddels duidelijke structuren aanwezig waren. Het propositum kan nog steeds de meer algemene betekenis hebben van een besluit of voornemen, maar in het canonieke spraakgebruik betekent het een onherroepelijk dan wel moeilijk te herroepen besluit.⁶⁵ De implicaties van een propositum kunnen met andere woorden sterk verschillend zijn. In Gratianus’ commentaar wordt dan ook gesteld: ‘Aliud est propositum corde concipere, et etiam ore enunciare; aliud est consequenti obligatione se reum voti facere.’⁶⁶ Het gaat hier om de verschillen tussen een puur innerlijk voornemen (*corde concipere*), het publiekelijk uitspreken ervan (*ore enunciare*), en het doen van een daadwerkelijke gelofte in juridische zin (*se reum voti facere*). Als het propositum puur innerlijk is of daarenboven wordt uitgesproken, dan is er sprake van een *simplex deliberatio*, die echter bindend is ten opzichte van God zolang het een voornemen tot iets beters is. Veel verplichtender is indien ‘proponit se id firmiter facturum propositum.’ In dit geval hebben we vandoen met een *votum simplex*, zoals het intreden in een orde of het beloven van onthouding; deze verbiedt het huwelijk maar ontbindt een bestaand niet. Echter: ‘Si vero accedit obligatio

⁶³ Cassiodorus, *Expositio psalmodum*, CC/SL 97, ps. 62, p. 551, lin. 76-79. *se* in dit citaat slaat op de geestelijke bruid die in het sanctuarium verschijnt.

⁶⁴ Voor deze problematiek zie men Cathérine Capelle, *Le voeu d’obéissance des origines au XII^e siècle*. Strasbourg, 1965.

⁶⁵ Het onderstaande is gebaseerd op Carlo Cicconetti, *La regola del Carmelo...*, p. 94-107, waar secundaire literatuur en verdere bewijspplaatsen zijn te vinden.

⁶⁶ Zie *Corpus Iuris canonici*. Editio Lipsiensis secunda post Aemilii Ludouici Richeteri curas (...) Instruxit Aemelius Friedberg. I. *Decretum magistri Gratiani*. II. *Decretalium collectiones*. Graz, 1959 (reprint Leipzig, 1874), Causa XVII, quaestio 1, cap. 4, I, p. 813.

dicitur votum'; deze verbiedt het huwelijk en ontbindt een bestaand. In dit geval is het *propositum* de facto gelijk aan het afleggen van eeuwige geloften.

In geschreven vorm kan het gaan om een tekst die de verplichtingen van een *professio* bevat, of van een *status* anders dan die van reguliere kanunniken en monastieken, of van een rechtstekst als bijlage bij de *regula*. Voor niet-regulieren spreekt men in zulke gevallen van een *propositum conversationis, manuale propositi, memoriale propositi*.⁶⁷

*Voorbeelden van de canonieke implicaties
van een schriftelijk propositum rond 1200:
de humilieten en de penitenten*

Met name Paus Innocentius III deed verwoede pogingen om de eenheid onder de hervormingsbewegingen en de verschillende bewegingen van bekeerlingen (bij voorbeeld in Litouwen) te bewerkstelligen.⁶⁸ Hij wilde echter tegelijk voorkomen dat er een wildgroei in nieuwe ordes zou ontstaan. Vooral voor ons thema interessant zijn Innocentius' interventies bij de humilieten. Niet alleen omdat het hierbij om *proposita* gaat, maar evenzeer omdat de structuur van deze hervormingsbeweging wel enige verwantschap vertoont met die van de broeders en zusters van het gemene leven.

In eerste instantie wilde Innocentius III de *Proposita vestra* van de humilieten in *unum honestum et regolare propositum* onderbrengen.⁶⁹ Hierdoor zou hun levensstaat tot een regel worden, maar de leden van de beweging zouden geen monniken of canonici worden noch de verplichting krijgen in een klooster te wonen of een habijt te dragen. Deze constructie bleek echter kerkrechtelijk niet haalbaar.⁷⁰ De uiteindelijke oplossing was veel ingewikkelder:⁷¹ Er werden drie groepen gevormd binnen de humilietenbeweging, die alleen verbonden waren door een jaarlijks generaal kapittel. De eerste groep bestond uit leken, gehuwd of ongehuwd, die zich toeleggen op gebed en observantie van bepaalde evangelische raden. Zij heten *fratres et sorores*, maar zonder de toevoeging *regulariter professi*, d.w.z. zij zijn geen *religiosi*. Zij hebben een *propositum* en geen *professio*. Hun communiteit is een *societas* of *fraternitas*.

De tweede groep bestond uit ongetrouwde leken. Zij hebben een gemeenschapsleven en hebben een *regolare propositum*. Zij leiden een religieus leven dat omschreven wordt in een *formula et regula vitae*. Zij waren dus wel echte *religiosi* evenwel zonder monniken te zijn of te vallen onder een bepaalde regel.⁷²

⁶⁷ Zie Carlo Cicconetti, *op. cit.*, p. 96 en noot 40.

⁶⁸ Men zie Michele Maccarone, *Studi su Innocenzo III*. Padova, 1972, inz. hfdst. 3 'Riforme e innovazioni di Innocenzo III nella vita religiosa', p. 221-337 (=Italia Sacra. Studi e documenti di storia ecclesiastica 17).

⁶⁹ *Op. cit.*, p. 285.

⁷⁰ *Op. cit.*, p. 287.

⁷¹ *Op. cit.*, p. 287-288.

⁷² *Op. cit.*, p. 288.

De derde groep bestond uit clerici die eenvoudigweg reguliere kanunniken werden.

In de loop van de dertiende eeuw springen soortgelijke pogingen tot regulering in het oog bij de orde van de penitenten. Vele hieraan verwante groepen kregen officieel goedgekeurde *proposita*, die echter geen nieuwe *regula* betekenden.⁷³ Ook sommige aan de penitenten verwante groeperingen hadden *proposita*.⁷⁴ Hoewel zo'n *propositum* niet als een kloosterregel bedoeld was, werd een beweging met een officieel *propositum* in de praktijk als een *religio* beschouwd, en de verbintenis aan een dergelijk *propositum* had kerkrechtelijke consequenties.⁷⁵ Deze tendens zet zich met de systematisering van het kerkrecht steeds verder door; in het *Decretum Gratiani* vinden we bijzonder veel teksten waarin de status van het *propositum* duidelijk wordt vastgelegd.⁷⁶

Samenvattend kunnen we stellen dat de betekenis van het *propositum* in de traditie weliswaar nogal divers is, maar dat er niettemin een duidelijke lijn in de ontwikkeling is vast te stellen. In de vadertijd gaat het om persoonlijke voornemens die kunnen variëren van het aannemen van het christelijk geloof, het voornemen tot een bepaalde deugd of oefening, tot het toetreden tot een van de *status* van de kerk. Het gaat veelal om al dan niet mondeling geuite voornemens. Na de vadertijd wordt het *propositum* meer en meer beregeld en geformaliseerd. Het duidelijkst wordt dat in de periode waarin het canoniek recht werd uitgebouwd en een steeds belangrijker positie ging innemen. De *proposita* worden nu op schrift gesteld en gelden grotere groepen. Enigszins gechargeerd kan men zeggen dat het kloosterregels zijn die niet zo genoemd mochten worden.

3. BETEKENIS EN ONTWIKKELING VAN HET PROPOSITUM BIJ DE MODERNE DEVOTEN

Het propositum van de moderne devoten in het licht van de traditie

Als we de voorgaande korte schets van de betekenisontwikkeling overzien, dan kunnen we vaststellen dat de moderne devoten terugkeren tot de oudchristelijke betekenis van het woord,⁷⁷ en dat ze proberen te vermijden dat men aan het begrip canonieke implicaties toekent. Zeker in de dertiende eeuw werd de

⁷³ Men zie G.G. Meersseman, *Dossier de l'Ordre de la Pénitence au XIII^e siècle* (=Spicilegium Friburgense 7) Fribourg, 1961, p. 88-112.

⁷⁴ *Op. cit.*, p. 276-289.

⁷⁵ Cf. Michele MacCarone, *op. cit.*, p. 289 nt. 1

⁷⁶ Uiteraard wil hiermee niet gezegd zijn dat er voor de twaalfde eeuw niets rechtsgeldigs ten aanzien van het *propositum* bepaald zou zijn; het *Decretum Gratiani* steunt immers voor een belangrijk deel op vaderteksten en uitspraken van oecumenische en regionale concilies. Het *Decretum Gratiani* is wel de eerste verzameling van rechtgevende teksten die in de praktijk de status van een wetboek kreeg.

⁷⁷ Het komt ook overeen met de betekenis 'levensplan' uit de klassieke latijnse traditie, maar we mogen wel uitsluiten dat we hierin de inspiratiebron voor de moderne devoten moeten zoeken.

canonieke status van het propositum steeds scherper omlind. Dit blijkt zoals gezien onder andere bij de proposita van de humiliaten en de penitenten. Het zal duidelijk zijn dat de broeders van het gemene leven met hun beweging nu juist geen nieuwe stichting beoogden, zowel om ideologische als praktische redenen. In de apologie van de levenswijze van de broeders van het gemene leven, *Super modo vivendi hominum simul commorantium*, toegeschreven aan Gerard Zerbolt van Zutphen (1367-1398), wordt duidelijk aangegeven dat de broeders geen nieuwe *religio* vormen. Want hoewel ze samenwonen leggen ze geen gelofte van gehoorzaamheid af en nemen ze evenmin een regel of habijt aan.⁷⁸ De *consuetudines*, de leefregels van de fraters die per huis konden verschillen, hadden bovendien geen enkele rechtskracht, zo wordt benadrukt.⁷⁹ Op die wijze wilden de broeders voorkomen dat zij op enigerlei wijze met het kerkelijk of wereldlijk recht in aanvaring zouden komen.

Het verbaast daarom niet dat de moderne devoten hun strikt persoonlijk propositum niet met canonieke, officieel goedgekeurde proposita wilden verward zien. Evenmin wilden zij de suggestie wekken dat men met zijn propositum de geloften aflegde. Zij streefden, zo mogen we concluderen, op generlei wijze naar een officieel erkend statuut voor hun vroomheid.

Alleen in het licht van de traditie is daarom pas goed te begrijpen dat het propositum van Geert Grote, die goed onderlegd was in het kerkrecht, de titel meekreeg *Conclusa et proposita non vota*. De toevoeging *non vota* was nodig om bij voorbaat een canonieke implicatie uit te sluiten. Hetzelfde zien we verwoord in het propositum van Johannes Kessel, die zeer duidelijk onderscheidt tussen *votum* en het *propositum*:

Et utique ante oculos tenere quod me ipsum resignavi in loco Dei et mei ipsius non sum: ad quod tamen *me ipsum ex voto non obligavi*, sed *ex libera mera voluntate et proposito*, quia spero quod mihi salubriter sit taliter stare et non facere secundum meum videre et velle.⁸⁰

Deze spanning tussen *vota* en *propositum* lijkt derhalve wel cruciaal te zijn. Een deel van de verklaring mag wellicht gezocht worden in het feit dat de vroege Moderne Devotie sterk georiënteerd was op een monastieke spiritualiteit, terwijl hun hervormingsprogram zich toch nadrukkelijk richtte op een vroomheid voor iedereen, dus zeker ook voor leken in de wereld. Dat sloot weliswaar uit dat men een nieuwe *religio* ging stichten, maar anderzijds sloot de gekozen levenswijze, met name die van de fraters, zo sterk aan bij de

⁷⁸ '(...) isti homines propter hoc nequaquam dicendi sunt invenire vel constituere novam religionem, quia simul socialiter vivunt, cum non promittant alicui obedienciam, nec regulam aliquam assumant, nec professionem faciant, nec singularem habitum religionis assumant.' (ed. A. Hyma, in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht*, 52 (1926), 1-100, citaat: p. 22).

⁷⁹ 'Capiendo vero consuetudinem primo modo, videlicet pro assuefactione seu moribus, vel actibus consuetis, non inducentibus ius huiusmodi consuetudines possunt habere et observare quecumque persone in privatis edibus conmorantes' (*op. cit.*, p. 90; cf. p. 87-93).

⁸⁰ Thomae Hemerken a Kempis, *Opera omnia*, ed. Pohl, dl. VII, p. 313, r. 18-25 (cursivering van mij).

monastieke traditie dat de grens inhoudelijk zeer vaag zal zijn geweest, maar formeel natuurlijk strikt in stand moest worden gehouden.

Ook degenen die binnen een klooster een *propositum* opstelden zullen de niet-canonieke betekenis van het woord *propositum* voor ogen hebben gehad; zij konden immers niet op eigen gezag verplichtingen op zich nemen naast of zelfs boven de vota, de kloosterregel en de statuten waaraan zij zich onderworpen hadden.

Samenvattend kunnen we dus vaststellen dat de moderne devoten met hun opvatting van het *propositum* terugkeren tot de oudchristelijke betekenis, en zich daarmee nadrukkelijk distantiëren van de juridische implicaties en connotaties die het begrip in de veertiende eeuw had. Belangrijk verschil met het gebruik van het *propositum* in de patristiek is, dat het door de devoten ook wel op schrift werd gezet. In de patristiek lijkt het daarentegen veelal te gaan om niet gearticuleerde voornemens of om voornemens die slechts mondeling worden geformuleerd.

De inhoudelijke betekenis van een propositum

De betekenis van het *propositum* was voor de moderne devoten niet gelegen, zoveel is wel duidelijk geworden, in het juridische maar in het spirituele aspect. In dat opzicht sluit hun opvatting het meest aan bij die van de vaders, reden om te zien of er op inhoudelijk vlak overeenkomsten zijn te vinden.

Het *propositum* wordt door enkele auteurs uit de Moderne Devotie nadrukkelijk met Christus verbonden. De relatie *propositum* - Christus vinden we reeds bij Augustinus, die voor ons onderzoek een interessante tekst levert:

Finis ergo propositi nostri Christus est; quia quantumlibet conemur, in illo perficimur, et ab illo perficimur; et haec est perfectio nostra, ad illum peruenire; sed cum ad illum perueneris, ultra non quaeris: finis tuus est.⁸¹

Het *propositum* heeft dus een uiteindelijk doel: in Hem en door Hem (*in illo, ab illo*), tot volmaaktheid te geraken. Men zou kunnen zeggen dat de onmiddellijke doelen, zoals het onderhouden van de armoede, het in liefde samenleven met de medebroeders — allemaal mogelijke onderdelen van een *propositum* — hun eigenlijke zin vinden in het einddoel, het *ad illum peruenire*. Dit onderscheid tussen onmiddellijk en uiteindelijk doel is uitgewerkt door Cassianus, die met dit idee de vroege Moderne Devotie diepgaand beïnvloed heeft. In zijn eerste *Conlatio* brengt hij het onderscheid aan tussen *finis*, het einddoel van het geestelijk leven, namelijk het verwerven van het eeuwige leven, en het onmiddellijke doel, de *scopos*, namelijk hetgeen nodig is om dit einddoel te bereiken, in de visie van Cassianus de *puritas cordis*:

⁸¹ *Enarrationes in Psalmos*. CC/SL 39, Ps. LVI., p. 695, par. 2, lin. 9-12. Vertaling: 'Het einddoel van ons *propositum* is derhalve Christus; want hoezeer wij ons ook beijveren, alleen in Hem en door Hem worden wij vervolmaakt; en onze volmaking is om tot Hem te geraken; maar als je tot Hem geraakt bent, zoek dan niet verder: Hij is je einddoel.'

(...) finis quidem nostrae professionis ut diximus regnum dei seu regnum caelorum est, destinatio uero, id est scopos, puritas cordis, sine qua ad illum finem impossibile est quempiam peruenire.⁸²

Cassianus gebruikt verschillende metaforen om zijn leer uiteen te zetten, waarbij de beeldspraak van de boogschutters een van de bekendste is:

Quemadmodum hi, quibus usus est bellica rela tractandi, cum ante regem mundi huius arti suae cupiunt peritiam demonstrare, in paruissima quaedam scutula, quae depicta in se continent praemia, iacula uel sagittas intorquere contendunt, certi quod non alias nisi destinationis suae lineae ad finem possint desiderati praemii peruenire, quo tum demum utique potentur, cum propositum scopon ualuerint obtinere.⁸³

Deze leer van Cassianus is van moeilijk te overschatten betekenis geweest voor de inrichting van het geestelijk leven van de devoten.⁸⁴ Zij maakt het immers mogelijk om hoofd- van bijzaken te onderscheiden, terwijl men zich bovendien duidelijker kon bezinnen op het einddoel van het geestelijk leven. Op die manier kon alles zin en betekenis ontlene aan het perspectief waarin uiteindelijk het menselijk handelen en streven diende uit te monden: het eeuwige leven verwerven. Bij Hiëronymus treffen we een passus aan, die nauw aansluit bij Cassianus' beeldspraak van de boogschutters en waarin bovendien het woord *propositum* voorkomt:

Dicit se necdum comprehendisse et nequaquam esse perfectum, sed instar sagittarii ad propositum et ad signum iacula dirigere, quem significantius graeci skopon nominant, ne sagitta, ad partem declinans alteram, imperitum ostendat sagittarium⁸⁵

⁸² Jean Cassien, *Conférences*. I: 1-vii. Introduction, texte latin, traduction et notes par E. Pichery, Paris, 1955, I,III, p. 81 (=Sources Chrétiennes 42). Vertaling: 'Het doel van onze levensstaat is, zoals ik zeide, het rijk Gods of het rijk der hemelen; het oogmerk echter, de opzet, is de zuiverheid des harten, zonder welke niemand tot dat doel kan geraken.' (Joannes Cassianus, *Gesprekken* (1-x). Vertaling en inleiding van A. van de Kar. Bilthoven, 1968, p. 32)

⁸³ Jean Cassien, *op. cit.*, I,V, p. 80-82. Vertaling (Van de Kar, ibidem): 'Het is er mee als met hen die wapens hanteren, wanneer zij voor een koning van deze wereld hun vaardigheid willen tonen. De prijzen staan afgebeeld op kleine schildjes. Zij trachten nu deze met hun spiezen of pijlen te treffen. Zij weten dat zij, als ze de roos niet raken, niet komen tot hun doel, de begeerde prijs; deze wordt immers slechts hun bezit, als zij erin slagen het gestelde doelwit te raken.'

⁸⁴ Men zie b.v. Mathias Goossens, *De meditatie in de eerste tijd van de Moderne Devotie*. Haarlem-Antwerpen, 1952 (diss. KUN), passim. Het traktaat *Omnes inquit artes* van Florens Radewijns begint met lange excerpten uit de eerste *Conlatio* van Cassianus, betreffende de betekenis van *finis* en *scopos* in het geestelijk leven.

⁸⁵ *Dialogus aduersus Pelagianos libri iii*, CC/SL 80, lib. 1, par. 15, p. 18, lin. 26-30. Vertaling: 'Hij [namelijk Paulus, wiens woorden in Fil. 3,12-15 hier worden verklaard, MMK] zegt dat hij het zich nog niet eigen heeft gemaakt en dat hij nog niet volmaakt is; maar dat hij als een boogschutter zijn pijlen richt op het doel en het mikpunt, wat de Grieken veelzeggend "skopon" noemen, om te vermijden dat de pijl, zo hij er naast gaat, een onbekwaam boogschutter zou laten zien.' — Interessant is in dit licht nog de volgende passus uit Cassianus' eerste *Conlatio*, die hij laat aansluiten op de beeldspraak van de boogschutters: 'Ita igitur et nostri propositi finis quidem secundum apostolum uita aeterna est' (*Sources Chrétiennes* 42, I,V, p. 82). Als einddoel van het propositum ziet Cassianus dus het eeuwige leven.

Een propositum is derhalve een doel waarop men als een boogschutter zijn pijlen kan richten. Daarmee wordt het uiteindelijk doel bereikt, namelijk Christus of het eeuwige leven.

De anonieme kanunnik die het *Propositum cuiusdam canonici* schreef, noteerde aan het begin van zijn propositum: ‘Adjuva me, Christe, in bono proposito.’⁸⁶ Hieruit blijkt duidelijk dat in de visie van de moderne devoten niet alleen het hebben van een propositum maar evenzeer het onderhouden ervan niet uitsluitend een zaak van de mens is, maar dat het ondersteund moet worden door Jezus. In een van zijn brieven — aan wie hij is gericht wordt niet duidelijk — schrijft Thomas a Kempis:

(...) Christus qui tibi incipere donavit: ipse perficiet consolidabitque in finem propositum tuum.⁸⁷

We zien dat er nogal wat overeenkomst met de hierboven aangehaalde tekst van Augustinus is, vooral waar Christus als de *causa finalis et efficiens* wordt gezien in het bereiken van het einddoel. Bovendien wordt Hij als degene gezien die het veranderingsproces in de mens ter hand heeft genomen: ‘qui tibi incipere donavit.’⁸⁸ Het einddoel van het propositum, zijn *finis* in de terminologie van Cassianus, is in de visie van Thomas a Kempis: samen met Jezus het hemels Jeruzalem bereiken:

Nec umquam cessandum a labore est et a spirituali profectu, neque altera via eundum, sed in sancto proposito procedendum, donec te iuvante et ducente ad Ierusalem supernam veniatur, ubi pax est sempiterna.⁸⁹

⁸⁶ Zie de editie in *Collationes Brugenses* 14 (1909), p. 8. — Het inroepen van hulp bij God om het propositum te vervolmaken, treffen we al vroeg aan: ‘Respice domine propitius hanc famulam tuam, et uirginitatis suae propositum quod te inspirante suscepit, te gubernante custodiat’ (*Liber sacramentorum Gellonensis*, CC/SL 159, p. 406, rubrica 2607, lin. 1-3); vgl. ook: ‘Pater luminum (...) da nobis sequi uestigia beatissimorum patrum in sancti propositi consummatione’ (...) (*Consuetudines canonicorum regul. Springirbacenses-Rodenses*, CC/CM 86, p. 17, par. 35, lin. 1-9). Nog meer overeenkomst vinden we in de volgende tekst uit de *Historia Compostellana*: ‘Dominus Iesus Christus de cuius misericordia confidimus, ipse sua pietate, quod desideramus, adimpleat et propositi nostri deuotionem ad bonum finem perducere dignetur’ (CC/CM 70, lib. 1, p. 33, cap. 15, lin. 68-70). — Een andere tekst leveren de statuten van de zusterhuizen in Herford, Lemgo, Detmold, Eldagsen en Mengerighausen: ‘(...) ut sicut Deus autor sui boni propositum est, ipsum in adiutorem spiritualis vite accipiant, ut sic in principium ac medium cum sancto de fine suo adiutorio perficiatur.’ Gerhard Rehm, *Die Schwestern vom gemeinsamen Leben im nordwestlichen Deutschland*. Berlin, 1985, p. 264. (=Berliner Historische Studien Band 11, Ordensstudien V)

⁸⁷ Thomas a Kempis, *Epistola de conversione in bono proposito*, in: Thomae Hemerken a Kempis *Opera omnia*. Ed. M.I. Pohl, Freiburg i. Breisgau, 1918, dl. IV, p. 479, r. 10-12.

⁸⁸ Dezelfde idee is, hoewel niet nadrukkelijk van Christus gesproken wordt, in het in voetnoot 86 gegeven citaat aanwezig: ‘uirginitatis suae propositum quod te inspirante suscepit’

⁸⁹ Thomas a Kempis, *Orationes et Meditationes de Vita Christi*, in: Thomae Hemerken a Kempis *Opera omnia*. Ed. M.I. Pohl, Freiburg i. Breisgau, 1902, I, Pars 1.1, cap. 22, p. 47, r. 5-10. — Ook in de patristische en post-patristische traditie wordt gewezen op de noodzaak in het propositum tot het einde toe te volharden, bij voorbeeld: ‘Vos autem, fratres, exhortamur in domino, ut propositum uestrum custodiatis et usque in finem perseueretis (...)’ (Augustinus Hipponensis, *Epistola* 48, CSEL vol. 34.2, par. 2, p. 138, lin. 1-2); ‘(...) sed in sancto proposito feliciter

Een propositum is te beschouwen als een voornemen waarvan Jezus de *causa finalis et efficiens* is. Dit propositum-begrip gaat tenminste terug tot Augustinus. In de geestelijke praktijk van de Moderne Devotie is het propositum een richtsnoer waaraan de dagelijkse praktijk getoetst kan worden, en dat tevens het einddoel van het geestelijk leven formuleert.

De betekenis van het propositum als geschreven document

Zoals gezegd, is er in de onderzochte literatuur geen duidelijke aanwijzing te vinden dat men in de periode voorafgaande aan de Moderne Devotie voor zichzelf een propositum schriftelijk opstelde. Een propositum in de vadtijd kan een geheel innerlijk proces zijn, dat niet ten overstaan van anderen hoeft te worden uitgesproken. Het afleggen van een professie gebeurde echter wel vaak schriftelijk en via geijkte formuleringen,⁹⁰ waarin een persoonlijk element uiteraard ontbreekt. In deze zin is het propositum als persoonlijke articulatie op schrift van een voornemen tot een verdiept geestelijk leven wel degelijk iets bijzonders, dat we mogen zien binnen het streven van de devoten om via schrift en schrijven greep te krijgen op de innerlijke ontwikkeling van het geestelijk leven, zowel bij zichzelf als bij anderen.⁹¹ Het hangt dus nauw samen met hun proces van zelf-constituering.⁹² We zullen nu vanuit teksten

perseuerant, perseuerantes autem uitam aeternam obtineant (...)’ (Aelredus Rievallensis, *Oratio pastoralis*, CC/CM 1, p. 763, lin. 226-228). — Na afsluiten van dit artikel wees prof. dr. Nikolaus Staubach (Münster) mij op het volgende artikel: Adolar Zumkeller, ‘<Propositum> in seinem spezifisch christlichen und theologischen Verständnis bei Augustinus’, in: C. Mayer (ed.), *Homo spiritualis. Festgabe für Luc Verheijen osa zu seinem 70. Geburtstag*. Würzburg, 1987, p. 295-310 (=Cassiciacum, XXXVIII).

⁹⁰ Men zie b.v. Ludwig Hertling, ‘Die Professio der Kleriker und die Entstehung der drei Gelübde’, in: *Zeitschrift für katholische Theologie* 56 (1932) 148-172, inz. 167-169; schriftelijke professieformules worden, zo blijkt hier, reeds door het tiende particuliere Concilie van Toledo (659) voorgeschreven.

⁹¹ Men zie het artikel van N. Staubach, ‘Pragmatische Schriftlichkeit im Bereich der Devotio moderna’, in: *Frühmittelalterliche Studien* 25 (1991) 418-461 en Thom Mertens, ‘Texte der modernen Devoten als Mittler zwischen kirchlicher und persönlicher Reform’, in: *Niederdeutsches Wort* 34 (1994), p. 63-74.

⁹² Aan de zelf-constitutie bij de Moderne Devoten heeft A.G. Weiler een aantal artikelen gewijd: ‘Recent historiography on the Modern Devotion: some debated questions’, in: *Archief voor de Geschiedenis van Katholieke Kerk in Nederland* 26 (1984) p. 161-179, inz. p. 173-176; ‘Over de geestelijke praktijk van de Moderne Devotie’, in: P. Bange, C. Graafland, A.J. Jelsma, A.G. Weiler (ed.), *De doorwerking van de Moderne Devotie. Voordrachten gehouden tijdens het Windesheim Symposium Zwolle/Windesheim 15-17 oktober 1987*. Hilversum, 1988, p. 29-45; ‘La construction du soi dans les milieux de la Devotio Moderna’, in: Jean-Marie Cauchies (ed.), *La dévotion moderne dans les pays bourguignons et rhénans des origines à la fin du XIV^e siècle*. Neuchâtel, 1989, p. 9-16 (=Publications du centre européen d’études bourguignonnes [XIV^e-XVI^e siècle], 29); ‘De betekenis van de Moderne Devotie voor de Europese cultuur’, in: *Trajecta* 1 (1992), p. 33-48, inz. p. 41-46; ‘Soziale und sozial-psychologische Aspekte der Devotio Moderna’, in: Klaus Schreiner (ed.), *Laienfrömmigkeit im späten Mittelalter. Formen, Funktionen, politisch-soziale Zusammenhänge*. München, 1992, p. 191-201 (=Schriften des Historischen Kollegs, Kolloquien 20).

van de devoten zelf proberen te zien wat zij met hun propositum beoogden, vooral binnen het geheel van de door hen beoefende schrijfcultuur.

Ten aanzien van schrift-schrijven en propositum is er een interessante tekst bij de Windesheimer koorheer Hendrik Mande (†1431) te vinden. Hij spreekt hier over mensen die niets willen opschrijven,⁹³ omdat dat teveel verplichting met zich meebrengt:

Neen, ic en wil niet opsetten noch teikenen enich dinc als dat ic dat meen te doen. Want waert dat ic mi daer nae pijnde, of zulke dingen teikende, so most ic mi daer na pinen te regieren; ende als ic des niet en dede so soude ic daer swaerheit of voelen.⁹⁴

Het opschrijven, zo wordt duidelijk, maakt een besluit onherroepelijk en daarom zien sommigen er maar van af, omdat ze anders hun aangegane verplichtingen moeten nakomen. Uiteraard is Mande het met een dergelijke kleinmoedigheid oneens. Hoezeer een geschreven propositum richtinggevend voor het eigen leven is, blijkt ook uit een biografie van Griete van Nijenbeek (†1422), een zuster van het gemene leven in het Meester-Geertshuis in Deventer. Beschreven wordt hoe men na haar dood de aantekeningen vindt, die haar propositum vormen:

Want doe si gestorven was, vonden die zusteren in oere taeflen ghescreven, dat si opgeset hadde in oeren herten, dat sie die guede gewoenten des huyses hoelden wolde, alsof si sie gelavet hadde, ende oec hadde si daerin gescreven: 'All en hebbe ic ghiene professie gedaen, nochtant ghehorsomheit, reynicheit ende niet eygens te hebben, dat is mijn trouwelschat.'⁹⁵

Zuster Griete had dus het voornemen om de *consuetudines* van haar huis te onderhouden alsof zij daarop haar geloften gedaan had (*alsof si sie gelavet hadde*), en uit het citaat uit haar propositum blijkt dat zij de evangelische raden wilde onderhouden alsof zij professie gedaan had. Nogmaals zien we hier het reeds eerder gesignaleerde spanningsveld tussen propositum en geloften. De anonieme biograaf voegt daar aan toe:

Hieruut is te merken, wat oer myeninge ende waeromme [=streven en oogmerk] geweest heeft in al oeren werken.⁹⁶

De aantekeningen werpen dus posthuum, zowel voor de zusters die ze vonden als voor de lezers van haar biografie, licht op het leven dat zuster Griete heeft

⁹³ Mande doelt hier niet alleen op proposita, maar ze maken wel deel uit van het soort teksten dat hij op het oog heeft.

⁹⁴ Hendrik Mande, *Vanden licht der waerheit*. Uitgegeven en toegelicht door Th. Mertens. Erfstadt, 1984, p. 23, rr. 301-305 (=Veröffentlichungen des Instituts für Niederländische Philologie der Universität zu Köln 8).

⁹⁵ D. de Man, *Hier beghinnen sommige stichtige punten van onsen oelden susteren*. Naar het te Arnhem berustende handschrift met inleiding en aantekeningen uitgegeven door —. 's-Gravenhage, 1919. (Diss. UvA), p. 50-51.

⁹⁶ *Op. cit.*, p. 51.

geleid; zo sterk bleken haar opgeschreven levensnormen de levenspraktijk te beïnvloeden. Deze werkelijkheid ten volle verstaan, kan echter alleen degene die het geschrevene ook dagelijks in de praktijk brengt:

Ende wattet inne heeft, dat si in oer taefel gescreven hadde, dat weet diegene alrebest, die daer dagelix in arbeidende is mitten werken te volbrengen.⁹⁷

Het propositum in de geestelijke praktijk van de Moderne Devotie

Op dit punt raken wij aan een belangrijk aspect van het propositum. Het propositum is niet alleen een referentiepunt, maar evenzeer een vertrekpunt voor voortdurende verdieping. De levenspraktijk dient namelijk bij voortdoring getoetst te worden aan de levensnorm die in het propositum is vastgelegd. Zo lezen we in het hiervoor besproken *Breuilouquium* van Gerlach Peters († 1411), hoe de lectuur ten dienste kan staan van het propositum:

Non diu una uice legere, sed ex lectione affectum elicere et orationem formare, ac sic interim sepius breuiter orando lectionem interrumpere, aut aliquid ex lectione signando memorie commendare, propositi sui sancti aliquid dicitare (...) ⁹⁸

Florens Radewijns beveelt aan om een passus in de lectuur die in het bijzonder bij het propositum aansluit op te schrijven, om daarna door *ruminatio* te overdenken en er de *memoria* mee bezig te houden:

Unum eciam punctum, quod sibi suo proposito magis conveniat, homo debet excipere, quod postea ruminat, et memoriam per illum occupet. ⁹⁹

Ook Hendrik Mande, tijdgenoot en confrater van Gerlach Peters, benadrukt in een van zijn werken, dat het schrijven dienstig kan zijn aan het propositum:

(...) hierom heb ic opgeset ende begrepen van dijne genaden als dat ic die dingen die mi (...) gheopenbaert ende vertoget werden ende mi behulpelic sijn tot mynen opset ende voertganc in doechden, in scriften setten wille. ¹⁰⁰

Omgekeerd is ook het geschreven propositum weer een bron van lectuur en meditatie, zoals Geert Grote in zijn *Conclusa et proposita non vota* schrijft:

Item sit tibi hora ad perlegenda ea quae scribis in hoc libro quia hoc ordinat statum tuum. ¹⁰¹

⁹⁷ Op. cit, l.c.

⁹⁸ Gerlacus Petri, *Opera omnia...*, p. 261, r. 206-209.

⁹⁹ Florens Radewijns, *Tractatus devotus*; ed. in: Mathias Goossens, *De meditatie in de eerste tijd der Moderne Devotie*. Haarlem-Antwerpen, [1952], p. 219, r. 31-33. [diss. KUN].

¹⁰⁰ Hendrik Mande, *Een spiegel der waerheit*. Uitgegeven en toegelicht door Th. Mertens. Erfstadt, 1984, p. 14, r. 53-58 (=Veröffentlichungen des Instituts für Niederländische Philologie der Universität zu Köln 7).

¹⁰¹ Thomas a Kempis, *Opera omnia*, ed. Pohl, dl. VII, p. 105, r. 21-23.

En op hun beurt moeten *oratio* en *meditatio* getoetst worden aan het propositum:

Assuescere sepissime breuiter orare et hos versus: ‘Tibi derelictus est pauper. Vides tu, quoniam laborem et dolorem consideras. Perfice gressus meos in semitis tuis’, et consimiles quasi innumerabiles proposito suo vicinius conuenientes, dulciter et frequenter ruminare.¹⁰²

Het propositum is dus een referentiepunt, waarin het besluit een geestelijk leven te leiden concreet vorm krijgt, maar dat ook op zijn beurt dat geestelijk leven vorm moet geven.¹⁰³ *Lectio* en *meditatio* worden in belangrijke mate bepaald door het propositum; het schrijven kan in dienst van het propositum staan en als geschreven tekst is het op zijn beurt object van *lectio* en *meditatio*.

Daarom verbaast het niet dat we meermalen de idee aantreffen dat het voornemen dagelijks moet worden hernieuwd, bij voorbeeld bij Thomas a Kempis:¹⁰⁴

Omni die renovare debemus propositum nostrum, et ad fervorem nos excitare: quasi hodie primum ad conversionem venissemus (...)¹⁰⁵

De meeste geschreven proposita bieden zoals we hebben gezien een duidelijke leidraad voor het geestelijk leven van dag tot dag. Het verwondert derhalve niet dat er de praktijk bestond van het dagelijks propositum, dat niet per se schriftelijk gefixeerd hoefde te worden. Zo was het niet ongebruikelijk dat in de avondlijke collatie gevraagd werd naar hetgeen een ieder ‘indien dage (...) guets opgeset hadde, daer hi omme Gods willen in sterven wolde of dat hi om Gods wille doen wolde.’¹⁰⁶ Dat het hier kennelijk om een normale geestelijke praktijk ging, blijkt uit het feit dat deze formulering enkele malen herhaald

¹⁰² Gerlacus Petri, *Opera omnia...*, p. 291, r. 521-525.

¹⁰³ Ook in de patristische traditie vinden we de idee dat aan het propositum voortdurend gewerkt en het voorgenomene in de praktijk gebracht moet worden: ‘(...) quia sancto proposito non sufficebat tantum bona uelle, nisi etiam desiderium suum continuo pioque labore satiaret.’ (Cassiodorus, *Expositio psalorum*, SL 97, ps. 1, p. 182, lin. 184); ‘(...) cotidie uitam suam ad augmentum melioris propositi prouehabat’ (Anonymus, *Vita sancti Desiderii*, CC/SL 117, cap. 7, p. 352, lin. 7-8).

¹⁰⁴ Andere voorbeelden: Thomas a Kempis, *Epistula ad quendam a ministerio suo absolutum de recommendatione solitudinis et custodia silentii*: ‘(...) studeant saepe innovare propositum hodie silendi propter amorem Christi (...)’ (in: Thomae Hemerken a Kempis *Opera omnia*. Ed. M.I. Pohl, Freiburg i. Breisgau, 1918, dl. IV, p. 429, r. 22-24); *Sermones ad novicios regulares*, Sermo 18: ‘Acuat gladium suum frequenter innovando primum propositum suum quod accepit (...)’ (*op. cit.*, Freiburg i. Breisgau, 1905, dl. VI, p. 144, r. 17-19). En in de statuten van enkele Duitse zusterhuizen lezen we: ‘Postquam surrexerint [scil. sorores], spiritum suum mores bonos acquirendo renovent et sic per totam diem proposito suo satisfacere studeant’ (Gerhard Rehm, *Die Schwestern vom gemeinsamen Leben im nordwestlichen Deutschland*. Berlin, 1985, p. 259. (=Berliner Historische Studien, Band 11, Ordensstudien V). ’s Avonds moeten de zusters weer overdenken in hoeverre ze gedurende de dag in overeenstemming met hun propositum geleefd hebben (*op. cit.*, p. 261). — Andere bewijsplaatsen zijn niet moeilijk te vinden, b.v. in MNW, VII, 1842, s.v. OPSET, 2) & kol. 1849, s.v. OPSETTEN, 13g).

¹⁰⁵ Thomas a Kempis, *De Imitatione Christi*, in: Thomae Hemerken a Kempis *Opera omnia*. Ed. M.I. Pohl, I, Freiburg i. Breisgau, 1904, lib. 1, cap. 19, p. 32, r. 20-23.

¹⁰⁶ D. de Man, *Hier beghinnen sommige stichtige punten...*, p. 46/47.

wordt.¹⁰⁷ Een voorbeeld van een dergelijk goed voornemen, levert wellicht de volgende passus: ‘Ende als sijt onsen lieven Heren aldus beclaget ende beliet hadde, dan plach sie een guet opset te maken, dat si oer mitter hulpen Gods geerne beteren solde.’¹⁰⁸ Hoewel zeker niet blijkt dat dit dagelijks herhaald wordt, zit er toch een repetitief element in. Bovendien is het een beperkt voornemen, dat we in de woorden van Leo Magnus als een *meliorandae uitae propositum* kunnen omschrijven. Ook in het *Florentii parvum et simplex exercitium* treffen we het voorschrift voor een dagelijks propositum aan:

Deinde facies bonum propositum, qualiter per totam diem intendis te habere hoc modo.¹⁰⁹

Er wordt voorgesteld dit dagelijks propositum een aantal elementen te laten bevatten:¹¹⁰

- het opdragen van zichzelf en de eigen werken;
- ‘deinde die et semper propone quod velis te exhibere verecundum, taciturnum et obedientem’;¹¹¹
- het belijden van de zonden;
- het opsporen van een of meer *passiones*;
- tot God vaak te bidden en minzaam met de broeders om te gaan;
- gebed om bijstand bij het propositum, ‘vt confirmet illud et faciant te exequi iuxta propositum, ymmo ultra propositum’.¹¹²

In de praktijk komt dit neer op wat je een gewoon propositum zou noemen. Hetzelfde fenomeen treffen we aan in een handschrift uit Salzburg, Erzabtei St. Peter, a.III.8, waar de volgende tekst in voorkomt:

[rubriek:] Quotidiana innovacio propositi emendandi
In omnia solius dei laudem et gloriam in omnibus et super omnia querere. Ab omni offensa eius velle precauere. Concupiscencijs malis viriliter resistere et vicia eradicare. In virtutibus proficere. Secundum dei precepta, concilia, regulam et statuta et proposita viuere. (f. 239r)

De tekst is zo algemeen omdat het hier gaat om een dagelijkse reflectie op het propositum, waarvan kennelijk de hoofdpunten worden opgesomd.¹¹³

Daarnaast lijkt de praktijk te hebben bestaan om samen met anderen een gemeenschappelijk propositum te hebben (waarbij het niet gaat om een algemene leefregel, zoals we hiervoor zagen bij de penitenten of humilieten). Het

¹⁰⁷ *Op. cit.*, p. 88/89 en 104.

¹⁰⁸ *Op. cit.*, p. 55, biografie van Eefce Negels, overl. 1423.

¹⁰⁹ D.J.M. Wüstenhoff, ‘Florentii parvum et simplex exercitium’, in: *Archief voor Nederlandse Kerkgeschiedenis* 5 (1895), inz. p. 95-103.

¹¹⁰ *Op. cit.*, p. 97-98.

¹¹¹ *Op. cit.*, p. 98.

¹¹² Idem.

¹¹³ Een gedeelte van het hiervoor besproken propositum uit een Wolfenbüttels handschrift luidt: ‘Domine deus, sancte pater, hodie propono (...)’ (zie de tekstuitgave in bijlage). Het gaat hier mijns inziens niet om een dagelijks propositum, maar betekent *hodie* in dit geval dat de opsteller van het propositum zich ‘vanaf vandaag’ bepaalde zaken voorneemt.

verschijnsel is mij alleen bekend uit het Meester-Geertshuis. Veelal kwam het erop neer, dat men door onderlinge vermaning en steun wilde trachten de leefregels van het huis zo goed mogelijk te onderhouden en in de praktijk te brengen, bij voorbeeld ‘Sij [sc. Katharina van Arkel, bijgenaamd ‘die blijnde’, † 1451, MMK] was sonderlinge vuerich ende levendich een guet opset mit yemende te maken, als dat si hem voer achtersprake hueden wolden, ende dat si die guede gewoente trouwelike hoelden wolden, ende anders vele vueriger punten (...).’¹¹⁴

*Het propositum in relatie met andere teksten:
ontwikkeling van het genre*

Tussen proposita onderling treffen we overeenkomsten aan die waarschijnlijk maken dat men uit elkaars proposita weer stof voor nieuwe putte. Zo vinden we enkele duidelijke parallellen tussen het *Propositum cuiusdam canonici* en de *Conclusa et proposita non vota* van Geert Grote.¹¹⁵ Het ligt het meest voor de hand Geert Grote als de brontekst te beschouwen:

Propositum cuiusdam canonici: (...) numquam ponam spem vel fiduciam in aliquam rem temporalem (...)¹¹⁶

Conclusa et proposita non vota: (...) nec spem nec desiderium in aliquod lucrum temporale ponere de futuro¹¹⁷

Een ander voorbeeld. Het leesprogram dat beiden zich voorstellen, biedt frappante overeenkomsten in de keuze van te lezen werken; gelijklopende titels zijn hieronder geursiveerd:

Propositum cuiusdam canonici: Studium meum erit *evangelium sanctum*, *quia ibi est vita Christi*; *epistole Pauli*; *epistole canonice*; et libri *quattuor doctorum* et libri *devoti*, videlicet *meditationes Bernardi*, *Speculum monachorum*, *Speculum Bernardi*, *Epistole Bernardi ad Fratres de monte Dei*, *Profectus religiosorum*, *Horologium eterne sapientie*, *Instituta sanctorum Patrum*, *Collaciones Patrum*, *Soliloquium Augustini*, *Moralia Gregorii*, *Omellie Gregorii* et *ceteri libri devoti*.¹¹⁸

Conclusa et proposita non vota: *Radix studii tui et speculum vitae sint primo evangelium Christi: quia ibi est vita Christi*. Deinde *vitae* et *collaciones patrum*. Deinde *epistulae Pauli et canonicae* et *actus apostolorum*. Deinde *libri devoti*, ut *Meditationes Bernardi* et *Anselmi Horologium*. De *conscientia Bernardi*, *Soliloquia Augustini* et *consimiles libri*. Item *Legenda* et *Flores sanctorum*.

¹¹⁴ D. de Man, *Hier beghinnen sommige stichtige punten...*, p. 218; andere voorbeelden op p. 203 en 250).

¹¹⁵ De uitgever van het *Propositum cuiusdam canonici* heeft in zijn uitgave reeds de belangrijkste parallellen aangegeven.

¹¹⁶ Ed. *propositum kanunnik*, p. 8.

¹¹⁷ Thomas a Kempis, *Opera omnia*, ed. Pohl, dl. VII, p. 88, r. 10-12.

¹¹⁸ Ed. *propositum kanunnik*, p. 8-9.

Instructiones patrum ad mores sicut Pastorale Gregorii. De opere monachali beati Augustini, *Gregorius Super lob* et similia. Homiliae evangeliorum sanctorum patrum et *quattuor doctorum* (...) ¹¹⁹

Overigens blijkt dat de auteur niet altijd dezelfde keuzes maakt als Grote:

Et morales libros ¹²⁰ gentilium et poetarum omnino vitabo, quia fabule et vani sunt, etc. ¹²¹

Geert Grote zegt evenwel:

Inter omnes scientias gentilium, moralia minus abhorrenda sunt: quae sepe sunt multum utilia et proficua, et tam in propria persona quam in docendo alios ¹²²

Hij komt met dit standpunt in de buurt van Hiëronymus, die een in dit verband opmerkelijke tekst schreef. Hierin komt niet alleen het woord propositum voor, het gaat eveneens om een leesprogram dat tot doel heeft de antieke cultuur waar mogelijk voor de christelijke in te zetten:

Meum propositum est antiquos legere, probare singulare, retinere, quae bona sunt, et a fide ecclesiae catholicae non recedere. ¹²³

Ik zou zelfs een rechtstreekse invloed van deze tekst op Geert Grote niet willen uitsluiten, daar deze in het bezit was van een handschrift met de brieven van Hiëronymus. ¹²⁴ Zo zien we dus dat degene die Geert Grotes tekst als uitgangspunt neemt, toch zijn eigen accenten legt en zo de tekst naar zichzelf toeschrijft; natuurlijk een bekend procédé bij de devoten. ¹²⁵

Maar ook het omgekeerde treffen we aan, namelijk het formaliseren van het genre. Het reeds geciteerde *Florentii parvum et simplex exercitium* wordt in het colofon als volgt omschreven: ‘Explicit quotidianum breue et vtile pro nouiciis instituendis ex deuotorum dictis copulatum.’ ¹²⁶ Het gaat, zo blijkt, om een compilerische tekst, die voor een breder publiek is geschreven — de toeschrijving aan Florens Radewijns in de rubriek lijkt me op zijn minst dubieus. In de tekst wordt een dagelijks propositum voorgesteld, dat zoals we hiervoor zagen in weinig verschilt van een gewoon (dus niet-dagelijks) propositum:

¹¹⁹ Ed. Pohl, VII, p. 96-97.

¹²⁰ Zoals reeds opgemerkt (zie voetnoot 22) biedt het Keulse afschrift van deze tekst hier een betere lezing: *Morales vero libros*.

¹²¹ Ed. propositum kanunnik, p. 9.

¹²² Ed. Pohl, VII, p. 91, r. 24-28.

¹²³ Hiëronymus, *Epistola* 119, CSEL vol. 54, p. 468, par. 11, lin. 18-20.

¹²⁴ Zie *Gerardi Magni Epistolae* Ed. W. Muller. Antwerpen 1933, p. 16. (=Tekstuitgaven van Ons Geestelijk Erf III).

¹²⁵ Zie hierover ook: Thom Mertens, ‘Texte der modernen Devoten als Mittler zwischen kirchlicher und persönlicher Reform’, in: *Niederdeutsches Wort* 34 (1994), p. 63-74.

¹²⁶ Ed. Wüstenhoff, *op. cit.*, p. 103.

Deinde facies bonum propositum, qualiter per totam diem intendis te habere hoc modo.¹²⁷

Belangrijke elementen van geestelijk leven — de werken, het zelfonderzoek, de omgang met de broeders, het gebed — zijn binnen een klein bestek weergegeven. Uit de formulering blijkt dat dit propositum weliswaar dagelijks geoefend moet worden, maar kennelijk altijd deze onderdelen bevat, zoals af te leiden is uit de formulering *deinde die et semper*. De interiorisering is in deze tekst opgelegd, want in de gebeden die de lezer vervolgens worden gesuggereerd, wordt de naam van de biddende met .N. [=nomen] aangeduid, bij voorbeeld 'Rege, quasi domine, famulum tuum .N.' Op die manier is het propositum geformaliseerd en is het eigenlijke, persoonsgebonden en -gerichte karakter verdwenen. Deze tendens tot formalisering is bij de moderne devoten ook te zien bij een ander bij uitstek persoonsgebonden genre, het rapiarium, dat aan het begin van het artikel reeds kort werd besproken. De beroemde rector van de Zwolse stadsschool te Zwolle, Johannes Cele, leerde zijn leerlingen niet alleen hoe een rapiarium moest worden gemaakt en gebruikt, maar dicteerde ook de inhoud.¹²⁸ Op deze wijze is men niet meer zelf de regulator van het geestelijk leven; deze formalisering is in feite strijdig met de wortels en bedoelingen van de vroege Moderne Devotie.

De relatie tussen propositum en consuetudines

Het omgekeerde proces, van formele regels naar personalisering deed zich echter evengoed voor. Wij kunnen dat aflezen uit de overeenkomst tussen sommige proposita en consuetudines. Zonder uitzondering zijn de consuetudines in een latere fase tot stand gekomen dan de proposita die we hierboven bij de eerste twee fases uit de Moderne Devotie hebben besproken. Ze vormen een formalisering van een geleefde praktijk. Die geleefde praktijk zal zeker ook huisregels hebben omvat, maar niets daarvan is overgeleverd. Hoe groot de ruimte voor een eigen levensprogram is geweest valt moeilijk vast te stellen, maar het ligt voor de hand dat de ruimte hiervoor groter was in de periode voordat de regelgeving in consuetudines werd vastgelegd. In ieder geval moeten deze consuetudines reeds in de negentiger jaren van de veertiende eeuw zijn ontstaan, want in het aan Zerbolt van Zutphen toegeschreven traktaat *Super modo vivendi* wordt reeds gesproken over de praktijk van de consuetudines, en hij is in 1398 overleden. Opvallend is dat de meeste proposita met Geert Grote en de mannen uit het vicarishuis van Florens Radewijns

¹²⁷ Ed. Wüstenhoff, p. 97.

¹²⁸ *Des Augustinerpropstes Iohannes Busch Chronicon Windeshemense und Liber de reformatione monasteriorum*. Herausgegeben von der Historischen Commission der Provinz Sachsen. Bearbeitet von Karl Grube. Halle, 1886, p. 202, r. 9-20 (=Geschichtsquellen der Provinz Sachsen und angrenzender Gebiete 19); zie hierover: Thomas Felix Constantijn Mertens, *Hendrik Mande (?-1431): teksthistorische en literairhistorische studies (avec des résumés en français)*. Nijmegen, 1986, p. 401 (diss. KUN).

in verband kunnen worden gebracht, dus met de allereerste generatie van moderne devoten. In feite zou men kunnen spreken van een formalisering van hun *proposita* en hun huisregels in de *consuetudines*. Zo zien we bij voorbeeld in het *propositum* uit het Bazelse handschrift, dat nog wel van een *propositum* wordt gesproken, terwijl men toch vandoen heeft met zeer algemene regels met een sterk normatief karakter, bedoeld voor een fraterhuis. Naast deze voortgaande formalisering van *propositum* tot *consuetudines*, is er een tendens tot personalisering van (bestaande) *consuetudines*. De beide teksten van *Consuetudines*, die door Alberts zijn uitgegeven, bieden daarvan een uitstekend voorbeeld. Het gelijktijdig voorkomen van in feite tegengestelde processen, is een verschijnsel dat binnen de schriftcultuur van de moderne devoten wel vaker valt te observeren.¹²⁹

CONCLUSIES

Het *propositum* als persoonlijke, op schrift gestelde articulatie van een persoonlijke voornemen tot een verdiept geestelijk leven treffen we voor het eerst aan bij Geert Grote. Het strikt persoonlijk karakter in combinatie met de schriftelijke neerslag vormen het vernieuwend en typerend element van het *propositum* ten opzichte van de traditie. Geschreven *proposita* waren immers voordien allesbehalve persoonlijk, maar geformaliseerde teksten met kerkrechtelijke implicaties. De *proposita* die na Geert Grote binnen de Moderne Devotie geschreven zijn, werden alle opgesteld door personen die in een leefgemeenschap verbleven, veelal de broeders en zusters van het gemene leven. De materiële verschijningsvorm, meestal geschreven op losse stukjes papier, en het strikt persoonsgebonden karakter leidden er waarschijnlijk toe dat teksten pas gekopieerd werden indien ze inhoudelijk belangrijk genoeg waren of indien de opsteller van belang was voor de inwendige geschiedenis van de (vroege) Moderne Devotie. De geschiedschrijving uit de vijftiende eeuw laat echter zien dat de praktijk van het opstellen van *proposita* bij de vroege moderne devoten tamelijk algemeen zal zijn geweest. De noodzaak én de mogelijkheid voor dergelijke *proposita* werden waarschijnlijk minder toen de fraterhuizen gedetailleerde *consuetudines* op gingen stellen. Het is wel zeker dat toen vooral de bestaande praktijk, waarvan het *propositum* in het begin kennelijk deel uitmaakte, geformaliseerd werd. In zekere zin kunnen we de *consuetudines* op hun beurt zien als een vervanging voor het persoonlijk *propositum*. Kennelijk werd toch de behoefte gevoeld deze regelgeving weer te interioriseren, getuige de gepersonaliseerde versies van sommige *consuetudines*. Als we de overlevering overzien en er de secundaire bronnen bij betrekken, dan lijkt het er toch op dat het fenomeen van het *propositum* niet veel verbreiding heeft gevonden. Na Geert Grote en de eerste generatie van moderne devoten rond Florens Radewijns en de zusters van het Meester-Geertshuis, vinden we

¹²⁹ Zie bij voorbeeld Thom Mertens, 'Texte der modernen Devoten...'

het slechts terug in Windesheim: bij Gerlach Peters, een volgeling van Florens Radewijns, en bij Dirk van Grave; hij is waarschijnlijk de laatste geweest die een dergelijke tekst opstelde.¹³⁰

BIILAGE

Anoniem propositum, overgeleverd in: Wolfenbüttel, Herzog August Bibliothek, 1310 Helmst. f.21v-24r.

In de editie zijn alle afkortingen stilzwijgend opgelost en is een moderne interpunctie aangebracht. De orthografie is ongewijzigd.

Propositum bonum et pulchrum nota¹³¹

<F>undamentum et propositum meum, cui innitens semper velud lapis quadratus equanimis et immobilis quibuscumque eciam casibus et periculis¹³² irruentibus perseuerabor, est: quod omnibus diebus vite mee deo creatori, redemptori
 5 piissimo ac liberalissimo, patri meo seruire volo omnibus viribus cordis et corporis; in nullo michi ipsi parcere vel me ipsum querere; eius laudem et gloriam sitire; beneplacita ipsius facere, offensas sollicite cauere; ymaginem et similitudinem eius in me niti reformare; ipsum cognoscere et amare et sibi
 10 pro posse vniri et inherere; me semper respicientem et diligentem et ardenti caritate desiderantem et curam mei in minimis sollicite gerentem; oculis cordis aspicere moribus, studiis et affectionibus Cristi et imitatorum eius me niti conformare; professionis mee religionis et discipline et quitquit virtutis ..t¹³³
 iusticie in me et in aliis feruens zelator esse; omnem laborem et dolorem, temptal22rlciones et incommoda et quitquit tribulacionis et aduersitatis occur-
 15 rere poterit, fortiter, equanimiter et longanimiter subire; temporalia et visibilia ac ipsum pium patrem meum me diligentem et desiderantem feruenter desiderare. Quidquid ergo super me venerit, prosperum vel aduersum, deuocio vel ariditas, lux vel tenebre, totum volo de manu pii patris omnia misericorditer et optime disponentis gratanter accipere et niti contentus stare et in pace et quiete mentis
 20 perseuerare, ipsumque numquam a me auersum, sed in omnibus semper placatum ac sollicitum firmiter credere, et misericordiam eius ac gratiam in presenti et gloriam in futuro indubitanter sperare. Qua proprie mente erectus membris, sensibus ac moribus compositus et custoditus, facie hilaris et letus, sicut filius

¹³⁰ Iets vergelijkbaars zien we wederom — zie voetnoot 38 — bij het geestelijk testament van Dirk van Grave; ook in dat geval lijkt Grave aan het einde van een literaire traditie uit de Moderne Devotie te staan (cf. Th. Mertens, 'Geestelijke testamenten', p. 83-84).

¹³¹ Rubriek in rood.

¹³² Deze vergelijking met een vierkante steen vinden we reeds bij Augustinus, *Enarrationes in Psalmos*, CC/SL 39, Ps. 86, p. 1201, lin. 60-61.

¹³³ Wat hier stond is door een inktvlek onleesbaar geworden; misschien *aut*?

et heres summi patris, confrater et coheres et membrum Cristi et templum
 25 spiritus sancti, conciuus angelorum et domesticus sanctorum ac heres eterne
 beatitudinis. Volo incedere, stare et conuersari ab intra et ab extra in conspectu
 pii patris mei et sanctorum l22v| angelorum, et me talem in omnibus niti con-
 seruare et semper meam custodiam stare, ut nichil in me deo et sanctis angelis
 30 posse displicere et ab hominibus vel demonibus iuste deprehendi. Hec propter
 meditare et saluus eris.¹³⁴

Domine deus, sancte pater, hodie propono tibi toto corde, tota anima et ex
 omnibus viribus meis de nouo seruire et recuperare omne preteritum tempus
 infructuose delapsum. Audiens enim adhuc dilectam patris mei vocem me
 dulciter invitantis et dicentis et reuocantis: Reuertere fili mi et prebe michi cor
 35 tuum.¹³⁵ Non indurabo cor meum sicut hactenus prohdolor! sepissime feci,
 sed totus exhilaratus quasi de graui sompno mortis exurghens offero tibi,
 amantissime pater, in sacrificium laudis duo minuta, scilicet corpus et animam,
 et quitquit hodie et omnibus diebus vite mee potero. Rogans te, virgo Maria,
 fons et origo omnium graciaram, ut l23r| tu cum omnibus sanctis laudando
 40 regraciari digneris benedicto fructui ventris tui Ihesu Cristo pro me misero
 peccatore, quod terra viuum me non absorbit, nec infernus deglutiuit,¹³⁶ sed
 presentem diem adhuc ipse michi misericorditer consessit, in quo per ueram
 penitenciam patri meo dilecto reuiri et reconsiliari possum, quod multis
 45 melioribus, nobilioribus et magis a peccatis innocentibus negatum est. Ideo
 precor te, pater dulcissime, ut meum seruicium, licet in se vile, mixtum et
 vnitum merito passionis filii tui, beate Marie, omnium electorum tuorum in
 celo et in terra, perficiatur ad honorem tuum eternum, ad proprium profectum
 et salutem, et ad vtilitatem omnium amicorum meorum et omnium fratrum et
 50 sororum nostrorum, omnium cristianorum viuorum et defu<n>ctorum. Offero
 me eciam tibi sine excepcione l23v| promptum et paratum ad queque iniuncta
 opera per superiorem meum, vicarium tuum, lactans omnem cogitatum et
 curam meam super te, confidens et indubitanter sciens quod tu enutries me
 quando pie quandoque blande per tuam internam visitacionem et dulcedinem,
 55 quandoque vero sed non minus misericorditer per despectum et aliorum incre-
 pacionem, per ariditatem cordis et tribulacionem. Paratum cor meum,¹³⁷
 domine, paratum cor meum, scio habundare, scio et penuriam pati, ne illam
 propheticam increpacionem incurram. Recescit zelus meus a te, ne irascatur
 tibi.¹³⁸ Si ergo zelus tuus recesserit et amor nec ero dignus quia indignus sen-
 tior castigacione. Volo irascaris michi, pater misericordiarum, sed illa ira qua
 60 corrigis devium, non l24r| qua tradis de uia, non enim cum nescio sed cum
 sencio te iratum, eciam maxime confido proprium. Et enim cum iratus fueris

¹³⁴ In het handschrift is hier een ruimte van circa twee regels opengelaten, waarschijnlijk voor een niet ingevulde rubriek.

¹³⁵ Cf. Prov. 23,26.

¹³⁶ Cf. Num. 16,30 & Prov. 1,12.

¹³⁷ Ps. 56,8.

¹³⁸ Cf. Ez. 16,42.

65 misericordie recordaberis, sed quia tibi derelictus est pauper et tu solus laborem et dolorem consideras,¹³⁹ peto misericorditer ut non me derelinquas usquequaque,¹⁴⁰ sed mitte michi in auxilium meum consolatorem, qui me in agonia prolixius laborantem confortet,¹⁴¹ apportans michi celestes micas quorum masticacione utcumque refocillatus et dulciter in appetitu prouocatus ab insecutione non cessem, donec inueniam et apprehendam te panem angelorum¹⁴² sanctum ex nimia caritate panis hominum, qui es benedictus in secula seculorum. Amen.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Beitrag wird erstmals das *propositum* bei den Modernen Devoten als Gesamterscheinung analysiert und historisch eingeordnet. Geert Grote (1340-1384) schrieb in den siebziger Jahren des vierzehnten Jahrhunderts, nach seiner Bekehrung, den Text *Conclusa et proposita non vota*. Dieser Schrift ist ein *propositum* und beinhaltet als solches einen Lebensplan für eine persönliche spirituelle Reform. Auch andere dergleichen Texte, von namentlich bekannten Autoren wie von Anonymi, sind aus der *Devotio Moderna* überliefert worden. Es fällt auf, daß es sich dabei zum größten Teil handelt um Texte aus dem Milieu der Brüder des gemeinsamen Lebens.

Im ersten Teil des Artikels werden diese *proposita* — insgesamt sieben — analysiert, und aufgrund der Analyse wird eine Genre-Definition erstellt. Anhand der Ergebnisse wird darauf untersucht, ob auch andere Texte der *Devotio Moderna* als *propositum* betrachtet werden könnten, was tatsächlich der Fall ist.

Im zweiten Teil beschäftigen wir uns mit der Frage, was die Bedeutung des *propositum*-Begriffs in der Tradition bevor der *Devotio Moderna* war. Es stellt sich heraus, daß in der früh-christlichen Tradition dieser Begriff meistens einen Entschluß für ein spirituelles Leben innerhalb der Kirche bedeutet, ohne das es sich dabei schon um Gelübde handle. Nach der Väterzeit setzt sich jedoch mehr und mehr eine juristische Interpretation des Begriffs durch, und im frühen 13. Jahrhundert kommt das *propositum* in schriftlicher Form einer Regel und den Gelübden schon recht nahe.

Im dritten Teil wird festgestellt, daß die Devoten jede juristische Implikation ihrer *proposita* ausdrücklich zu vermeiden versuchten und daß sie sich eher auf die früh-christlichen *proposita*, die meistens keinen juristischen Status hatten, orientierten. Um jeden Preis wollten die Brüder vermeiden, daß man diese *proposita* als Gelübde oder gar eine neue *religio* interpretieren würde. Nicht die juristische sondern die spirituelle Interpretation des *propositum*-Begriffs prävalierte deshalb. Es stellt sich heraus, daß das *Propositum* bei den Modernen Devoten einen Prüfstein für das ganze spirituelle Leben darstellte, und deshalb von großer Wichtigkeit ist für das Verständnis der geistlichen Praxis innerhalb dieser Bewegung. Eine Erneuerung gegenüber die altchristliche Tradition war jedoch, daß die Modernen Devoten ihre *proposita* schriftlich artikulierten. Dies läßt sich erklären aus der pragmatischen Schriftlichkeit

¹³⁹ tibi - consideras: Ps. 9,35.

¹⁴⁰ non - usquequaque: Ps. 118,8.

¹⁴¹ Cf. Luc. 22,43.

¹⁴² Ps. 77,25.

wie sie von den Devoten aufgefaßt wurde. Wie in fast allen Schriften der Modernen Devoten, lassen sich auch hier Intertextualität, sowie Personalisierung oder Formalisierung der Texte beobachten. Es scheint jedoch, daß das propositum in schriftlicher Form außerhalb der engen Kreis der Devotio Moderna, besonders des Milieus der Brüder des gemeinsamen Lebens, wo es im vierzehnten Jahrhundert sehr lebendig war und seinen Ursprung hatte, keinen Widerhall gefunden hat. Um die Mitte des fünfzehnten Jahrhunderts scheint die Zeit des propositum endgültig vorbei gewesen zu sein.

Adres van de auteur: Ruusbroecgenootschap - UFSIA, Prinsstraat 13, B-2000 Antwerpen